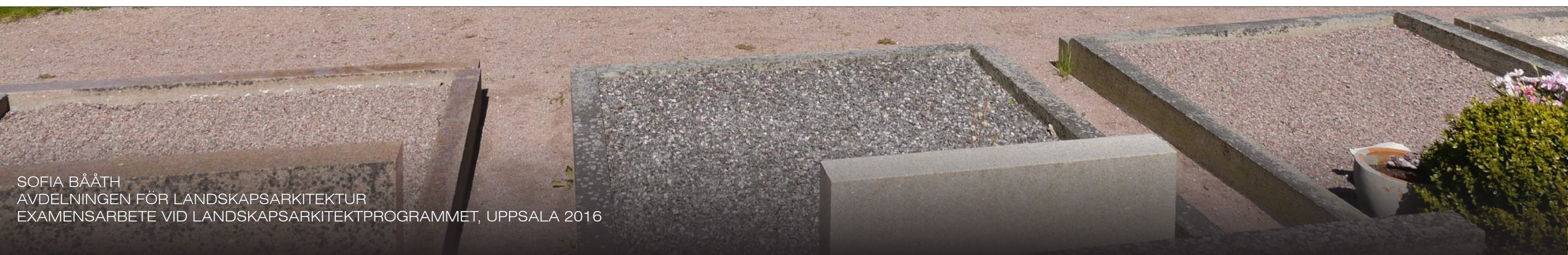

BEGRAVNINGSPLATSENS SERVICESTATIONER

– gestaltning för funktion, estetik och användarvänlighet

Sveriges lantbruksuniversitet
Fakulteten för naturresurser och jordbruksvetenskap
Institutionen för stad och land, avdelningen för landskapsarkitektur, Uppsala
Examensarbete för yrkesexamen på landskapsarkitekturprogrammet
EX0504 Självständigt arbete i landskapsarkitektur, 30 hp
Nivå: Avancerad A2E
© 2016 Sofia Bååth
Epost: sofia.baath@gmail.com
Titel på svenska: Begravningsplatsens servicestationer – Gestaltning för funktion, estetik och användarvänlighet
Title in English: The Cemetery's Public Maintenance Stations – Designing for Function, Aesthetics and Usability
Handledare: Petter Åkerblom, institutionen för stad och land
Examinator: Gunilla Lindholm, institutionen för stad och land
Biträdande examinator: Maria Wisselgren, institutionen för stad och land
Omslagsbild: Fotografi av Roger Eriksson, maj 2015
Foton och illustrationer: Av författaren om inget annat anges
Upphovsrätt: samtliga bilder/foton/illustrationer/kartor i examensarbetet publiceras med tillstånd från upphovsman
Originalformat: A3
Nyckelord: begravningsplats, gestaltning, kyrkogård, servicestation, skötsel, tillgänglighet
Online publication of this work: <http://epsilon.slu.se>

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Ett tack.....	4	» Gravrätt	19	MARIAKYRKAN	33
SAMMANFATTNING.....	5	» Serviceavtal	19	» Inventering och analys	34
SUMMARY.....	6	» Besökaren	20	Checklista	35
INLEDNING.....	11	Turism och rekreation	20	Analys	36
» Introduktion	12	» Tillgänglighetsanpassning	20	» Åtgärdsförslag	36
» Problemformulering	13	Rekommenderat avstånd	20	» Servicestationen	37
» Syfte	13	Rullator	20	» Gestaltungsförslag	38
» Frågeställning	13	Rullstol	20	ÖRGRYTE NYA KYRKOGÅRD	39
» Metod	13	ANALYS.....	21	» Inventering och analys	40
Kontakter	13	» Hur ser servicestationen ut?	22	Checklista	41
Litteraturstudie	14	Stockholm	22	Analys	42
Studie- och inspirationsresor	14	Göteborg	23	» Åtgärdsförslag	42
Inventering och analys	16	Köpenhamn	23	» Servicestationen	43
Val av arbetsområden	16	Uppsala	24	» Gestaltungsförslag	44
Gestaltungsförslag	16	Halmstad	24	DISKUSSION.....	45
» Avgränsningar	16	RESULTAT.....	25	» Frågeställning	46
BAKGRUND.....	17	» Gestaltningen	26	» Gestaltning	46
» Svensk kyrkogårdsarkitektur	18	Checklista	26	Checklista	46
Betesmark	18	GAMLA KYRKOGÅRDEN	27	Tillgänglighetsanpassning	46
Regelbundenhet och tvärxlar	18	» Inventering och analys	28	» Landskapsarkitektens roll	46
Den nya kyrkogården	18	Checklista	29	REFERENSLISTA.....	47
Föreskrifter	18	Analys	30		
Skogskyrkogården	19	» Åtgärdsförslag	30		
Minneslunden	19	» Servicestationen	31		
Askgravlunden	19	» Gestaltungsförslag	32		

Vestre Kirkegård, København

ETT TACK

Jag vill tacka alla er som tagit tid till att hjälpa mig under arbetets gång med stöd, information och vänlighet. Ni har gjort mitt arbete till ett nöje.

Sofia Bååth, 2016

SAMMANFATTNING

Gravskötsel blev en allt större fråga under 1900-talet i takt med att begravningsplatsernas kvarter öppnades upp och gravarna inte längre skymdes bakom häckar. Ovårdade gravar ansågs förstöra begravningsplatsernas helhetsintryck och lösningen blev att ställa större skötselkrav på gravarnas ägare. För att underlätta skötselarbetet började många kyrkogårdsförvaltningar erbjuda serviceavtal och tillhandahålla servicestationer, där anhöriga har tillgång till vatten och verktyg. Då det idag inte är ett krav att kyrkogårdsförvaltningarna ska tillhandahålla dessa tjänster finns det inte några bestämmelser för hur servicestationerna ska utformas. På grund av detta varierar servicestationernas standard kraftigt mellan olika begravningsplatser. I de flesta fall har varken tillgänglighet eller estetik tagits hänsyn till, vilket har resulterat i att många stationer är svåransvända och inte alls samspelar med begravningsplatsens arkitektur.

Med funktion, estetik och användarvänlighet som utgångspunkt tittar jag närmare på servicestationen och undersöker bland annat hur den påverkar intrycket av begravningsplatsen. För att få en bättre bild av vad en servicestation är och vilken funktion den fyller studerar jag först kyrkogårdens arkitekturella historia i Sverige, samt vem besökaren är och vilka förutsättningar denne kan ha. Sedan söker jag inspiration på olika begravningsplatser och undersöker hur en servicestation kan se ut. Med den insamlade informationen som grund sammanställer jag en checklista på fyra frågor som används vid inventering och analys i arbetets gestaltungsdel.

Examensarbetets resultat består av en gestaltungsdel där jag arbetar med tre kyrkogårdar i olika städer i Sverige. Först analyseras begravningsplatsernas förutsättningar och ett åtgärdsförslag tas fram för servicestationerna, där jag bland annat fokuserar på deras placering och avstånd till gravplatserna. Därefter arbetar jag vidare med en utvald servicestation och tar fram ett enkelt gestaltungsförslag för denna.

Genom arbetet har jag förstått vikten i att ha en god förståelse för begravningsplatsens förutsättningar och besökarens behov för att kunna skapa en funktionell och användarvänlig servicestation. Det är även viktigt att anpassa stationernas utformning till begravningsplatsens arkitektoniska kvaliteter så att de samspelar med och förstärker dessa.

Stampens kyrkogård, Göteborg

SUMMARY

INTRODUCTION

- » Aim and objective
- » Method
- » Delimitations

RESULT

- » Checklist
- » Analysis
- » Proposal
- » Current design
- » Proposed design

INTRODUCTION

Designing cemeteries and burial sites has been a key part of the responsibilities of a landscape architect for many years (Klintborg Ahlklo 2001; p. 8), but an important function of the cemetery is often overlooked. Public maintenance stations are provided by the administration at several cemeteries in Sweden, where visitors may borrow basic tools used for simple maintenance of their relatives' graves. These stations are essential to many relatives as the cemetery administration has no responsibility for the care of the graves. The administration's responsibilities only include the care and maintenance of the cemetery's public areas and its overall impression. However, some cemetery administrations provide maintenance services where relatives may sign an agreement stating that the administration will care for the grave for a small annual fee.

Providing public maintenance stations at cemeteries is no obligation, and is often thought as customer service or provided due to work environment reasons. Because of this, it is common that the cemetery administration itself designs the public maintenance stations with no assistance of architects or designers. This often results in a design that does not interact with the burial site's architectural expression, and in many cases neither function nor accessibility has been taken into account.

AIM AND OBJECTIVE

The aim of the thesis is to highlight some of the current issues with public maintenance stations at Swedish cemeteries and to present potential solutions to these. Primary focus is on function, aesthetics and usability; where the accessibility issue is discussed. A checklist is developed in order to facilitate the design phase and the positioning of maintenance stations. Among other things, the checklist discusses the frequency of the stations and how they interact with the cemetery's architectural expression. The result, which consists of a design phase where I analyse three cemeteries and present potential solutions for improving of their public maintenance stations, is meant to be used as inspiration and guidance when constructing and renovating public maintenance stations.

RESEARCH QUESTIONS

- » *How can burial grounds' public maintenance stations be designed to optimize function, aesthetics and usability?*
- » *How can one create functional and aesthetically appealing public maintenance stations that are adapted to and strengthen the cemetery's architectural values?*

METHOD

The thesis was initiated through contacting Ann-Britt Sörensen who has a PhD in landscape planning. Sorensen is well versed in the issues that exist with public maintenance stations and assisted me in my thesis by, among other things, providing me with contacts within the Swedish church and cemetery management. I then proceeded with a literature study in order to obtain further knowledge within the field. Further ahead in my thesis I made a number of educational and inspirational trips where I sought inspiration for my upcoming design phase. Based on the knowledge I gathered, through contacts, my literature study and trips, I put together a checklist with four questions. This was then used as a basis in my inventory and analysis of the three cemeteries in my design proposal.

DELIMITATIONS

In order to get a bit of variety in my thesis I chose to work with cemeteries in three different cities in Sweden; Gävle, Sigtuna and Gothenburg. The decision to work with cemeteries located in major cities in Sweden was primarily based on the railway connection between them. The three cemeteries I decided on working with in my design phase were selected through contact with the cities' respective cemetery administrations, as well as through visits to each cemetery.

SUMMARY - RESULT

GAMLA KYRKOGRÅDEN

City: Gävle
Built in: 1808
Area: ~ 75 000 m²
Graves: ~ 9000
Maintenance stations: 10

Gamla Kyrkogården is located in the western part of Gävle city. The cemetery borders a large park called Boul-ognerskogen along its southeastern edge, and Västra vägen, one of Gävle's main roads, along its northern. The cemetery gets visitors of all ages, but overall there are more elderly visitors.

EXAMPLES OF THE CEMETERY'S MAINTENANCE STATIONS

MARIAKYRKAN

City: Sigtuna
Built in: 1247
Area: ~ 20 000 m²
Graves: ~ 2000
Maintenance stations: 12

Mariakyrkan is located in Sigtuna, a town that is situated north of Stockholm. The cemetery has a central location in the town and is frequently visited by tourists. The church was completed in 1247 and is the oldest building in use in Sigtuna. However, it is not known what year the attached cemetery was built.

ÖRGRYTE NYA KYRKOGRÅRD

City: Gothenburg
Built in: 1890
Area: ~ 40 000 m²
Graves: ~ 3900
Maintenance stations: 12

Örgryte Nya kyrkogård is located in eastern Gothenburg in a district called Lunden and was opened in 1890. The main part of the cemetery's graves consists of so called framed graves, which is a variant where the entire surface of the grave is outlined with a curb. The cemetery is relatively quiet, and most visitors have relatives buried there.

SUMMARY - RESULT

CHECKLIST	GAMLA KYRKOGRÅDEN	MARIAKYRKAN	ÖRGRYTE NYA KYRKOGRÅRD
» <i>What is the longest distance between grave and maintenance station?</i>	The ten maintenance stations are sporadically spread over the cemetery. The stations in the western and central parts are relatively scarce, leaving many of graves at a distance of 75 to 120 meters from the nearest maintenance station.	The cemetery's twelve stations are tightly placed and almost all graves are within a 50 meter radius of the nearest maintenance station. There are only one or two exceptions where the distance is around 60 meters.	The twelve stations are relatively well distributed and most graves are within 50 meters to the nearest maintenance station. At the hill in the cemetery's northern tip however, the graves at a distance of up to 80 meters from the nearest station. This may be an issue to some visitors as they need to carry heavy watering cans up the hill.
» <i>How is the level of accessibility at the maintenance stations?</i>	Many of the maintenance stations are crowded due to insufficient space. At a few of the stations the paved surface do not face the connecting road, leaving a stripe of grass. Some of the tools on the stations; watering cans, plastic vases, water tap and waste bins, have been placed too high according to recommendations regarding accessibility.	The maintenance stations vary in size and are overall in need of renovation. Paving and tools differ in size, color and material, and few of them are within the recommendations of accessibility.	The stations are overall poorly designed and not accessible. The paving is of poor quality and many stations have raised manhole covers or ledges that may pose a risk of tripping. The tools are hanging too high at most stations and the water taps are often difficult to use.
» <i>How is the orientation at the cemetery, is it easy to find the maintenance stations?</i>	During my visits to the cemetery I found that the maintenance stations were fairly visible and easy to locate. Most stations are situated along the main roads and others have central positions within the cemetery blocks.	All maintenance stations are located along the cemetery's main roads and some of them are surrounded by hedges. Most stations face their respective grave blocks and are therefore relatively easy to find. There is one exception however, where a small maintenance station is well hidden behind a surrounding hedge and only has a narrow entrance.	The stations are mainly located along the cemetery's main roads, on the edge of the cemetery blocks. A map showing the location of all maintenance stations, and which of them are equipped with running water during the winter, has been set up a along the main street for an improved orientation at the cemetery.
» <i>How does the design of the maintenance stations interact with cemetery's architectural expression?</i>	The maintenance stations have modern design with some old features, such as the water tap which has a classically ornate design. The colors used are black, grey and green, and the materials are steel, cast iron and plastic. The overall design is well adapted to the cemetery's esthetics.	The stations lack a uniform expression due to a variety of colors and materials used in paving and tools. The cemetery's aesthetics is not reflected in the maintenance stations. As the stations are relatively decayed they do not contribute to the cemetery's overall appearance.	The cemetery's central parts are predominantly of gray and pink tones from asphalt, gravel and tombs. The edge zones however, are rather lush. Although the stations water basins are one of the best preserved parts of the cemetery's original design, the stations do not enhance or correspond to the cemetery's architectural expression as a whole.

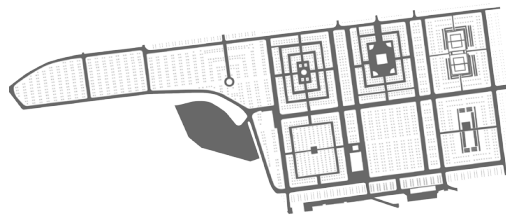
SUMMARY - RESULT

GAMLA KYRKOGRÄDEN

ANALYSIS

Maintenance stations with a 50 m radius

Paved surfaces and tombstones

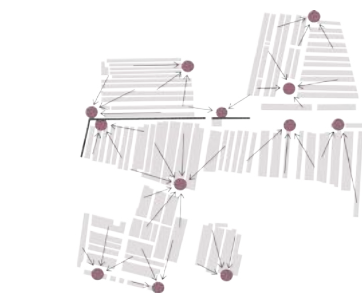
Green areas and hedges

PROPOSAL

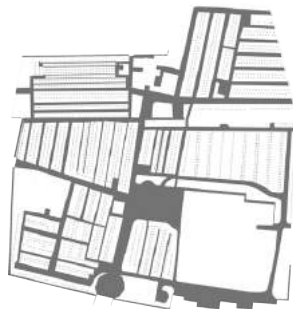

Three stations are moved and a new station is added

MARIAKYRKAN KYRKOGRÄDEN

The maintenance stations catchment-areas

Paved surfaces and tombstones

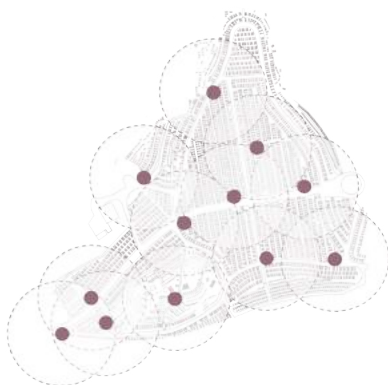

Green areas and the four stations equipped with water basins

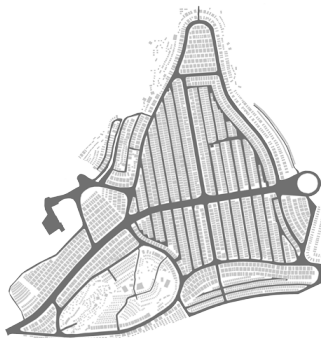

Two stations are moved and one is removed (dashed line)

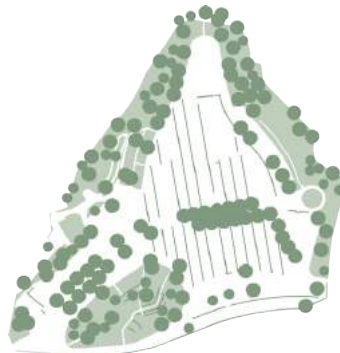
ÖRGRYTE NYA KYRKOGRÄD

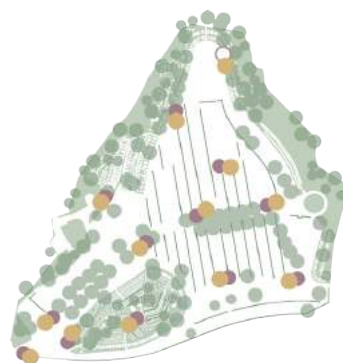
Maintenance stations with a 50 m radius

Paved surfaces and tombstones

Green areas, hedges and trees

A new station added (white) and ornamental trees are planted at all stations

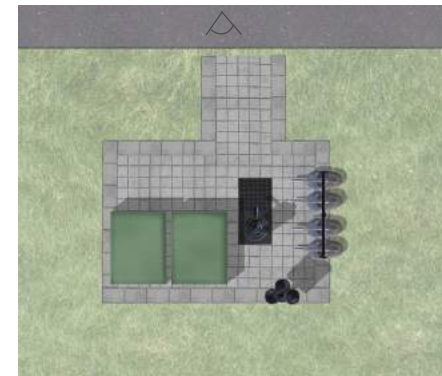
SUMMARY - RESULT

GAMLA KYRKOGRÅRDEN

The maintenance station I worked with is located in the western part of the cemetery. It is currently not accessible and the tools are strongly affected by wind and road salt from the adjacent road. My proposal is based on improving the ease of use and surrounding the station with a hedge, in order to protect the tools against corrosion. This is done by widening the paving toward the connecting road, as well as rearranging or replacing some of the tools. The station is then surrounded by a hornbeam hedge.

CURRENT DESIGN

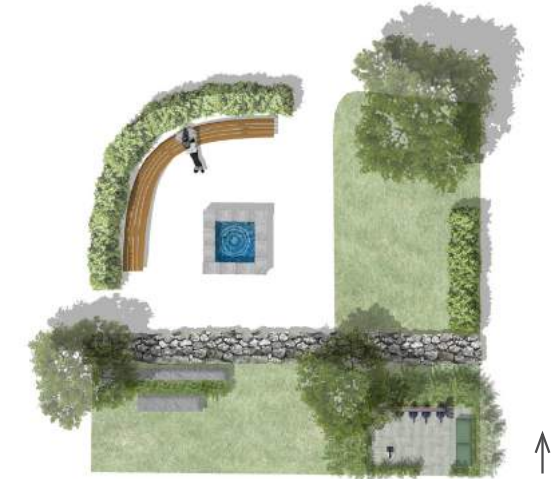
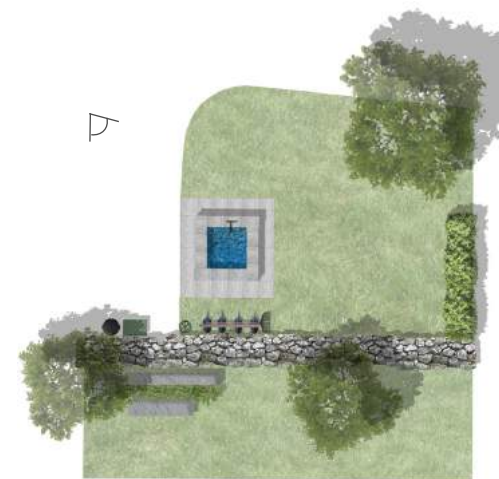
PROPOSED DESIGN

MARIAKYRKAN

This station is one of the cemetery's largest and has a central location overlooking the church. It is one of two stations in that I recommend moving, and in my proposal I have focused on how it can be redesigned to better interact with the cemetery's architecture. The maintenance station is relocated to the opposite side of the adjacent stone wall, where a surface is excavated and equipped with supporting structures of natural stone. The remaining surface, where the water basin stands, is made into a seating area and the water basin is remade it into a fountain.

ÖRGRYTE NYA KYRKOGRÅRD

The station is located in the southern part of the cemetery and its main problems revolve around the lack of accessibility. The paved surface is too small and the tools are cramped together on the confined space. My proposal includes broadening the surface and partly lowering it to better connect to the adjacent road. The tools are rearranged or replaced, and an ornamental tree is planted to add greenery and improve the orientation. The water basin is made into a perennial bed, and a water tap with a foot pedal installed.

INLEDNING

Vestre Kirkegård, Köpenhamn

INLEDNING

- » Introduktion
- » Problemformulering
- » Syfte
- » Metod
 - Kontakter
 - Litteraturstudie
 - Studie- och inspirationsresor
 - Inventering och analys
 - Val av arbetsområden
 - Gestaltningförslag
- » Avgränsningar

INTRODUKTION

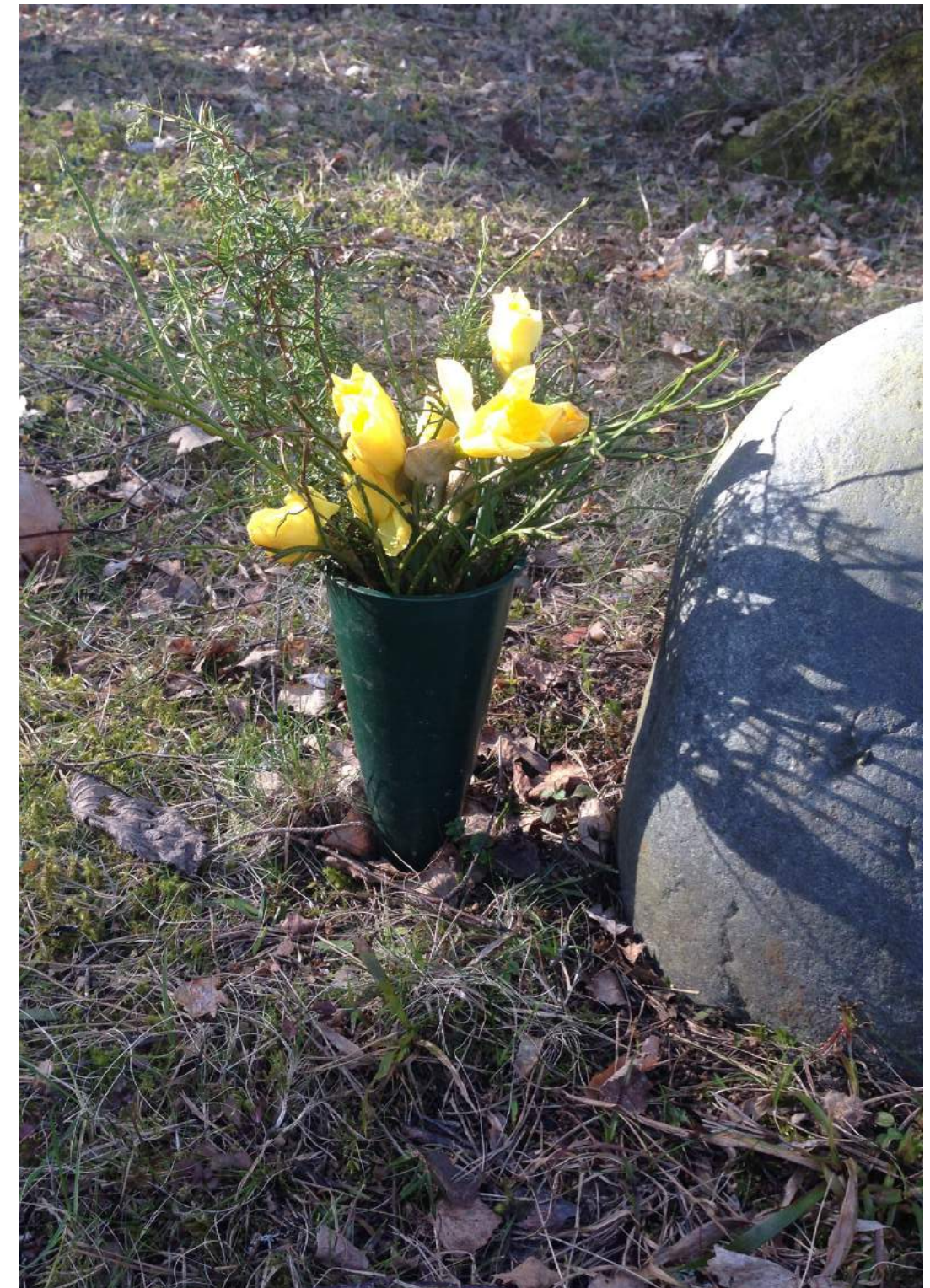
Gestaltning av kyrkogårdar och begravningsplatser har länge varit en viktig del av landskapsarkitektens arbetsuppgifter (Klintborg Ahlklo 2001; s. 8) och i takt med att begravningsplatserna har växt och utvecklats har en del frågor uppkommit. Under mitten av 1900-talet blev gravskötseln en stor fråga då begravningsplatser började anläggas på öppna ytor och ovårdade gravar inte längre skymdes bakom häckar (Klintborg Ahlklo 2001; s. 13). Lösningen blev att större skötselkrav ställdes på gravens ägare, den så kallade gravrättsinnehavaren, och många kyrkogårdsförvaltningar började erbjuda serviceavtal och tillhandahålla servicestationer för att underlätta skötseln. Serviceavtalet innebär att gravrättsinnehavaren betalar kyrkogårdsförvaltningen för att sköta graven, medan servicestationer möjliggör att gravrättsinnehavaren och andra anhöriga kan låna verktyg för att själva sköta graven.

Enligt Karin Gunnarsson¹, kyrkogårdsingenjör på Halmstads kyrkogårdsförvaltning, är det inget krav på att kyrkogårdsförvaltningen ska tillhandahålla servicestationer. Hon menar att detta görs som kundservice och av arbetsmiljöskäl då det händer att besökarna annars lämnar privata verktyg bakom gravstenarna som försvårar gräsklippning och åtkomst med maskiner. Vid servicestationerna har besökare vanligen tillgång till vattentapp och avfallskärl, och kan ofta även låna krattor, spadar, vattenkannor och plastvaser.

Eftersom flertalet servicestationer har tillkommit många år efter att begravningsplatsen anlades har kyrkogårdsförvaltningen ofta själva tagit på sig ansvaret att utforma och placera servicestationerna. Detta leder till att servicestationernas utformning många gånger inte samspelar med begravningsplatsens arkitektoniska uttryck och det är även vanligt att tillgängligheten inte har tagits hänsyn till.

¹ Telefonsamtal 25 februari 2015

Bilden visar:
Utlånad plastvas med vårbukett på
Hammarby kyrkogård i Uppsala

INLEDNING

PROBLEMFORMULERING

Gravskötselverksamheten regleras idag inte av begravningslagen utan är ett frivilligt åtagande från församlingens sida (SKF 2003; s.2). På grund av att det inte ställs några krav på förekomst eller utformning av servicestationer varierar deras standard kraftigt mellan olika begravningsplatser. Under mina studiebesök har jag funnit att man i många fall inte tagit hänsyn till begravningsplatsens arkitektur vid utformning av servicestationer och att de därför inte alls samspelar ur ett estetiskt perspektiv. Även stationernas spridning och placering på begravningsplatsen är i många fall diskutabel, vilket kan bero på att det idag inte finns ett rekommenderat längsta avstånd mellan gravsten och servicestation. På grund av att servicestationerna ofta döljs bakom häckar och staket blir orienteringen ibland lidande och det kan vara svårt att hitta närmsta station.

SYFTE

Examensarbetets syfte är att belysa några av de problem som finns med servicestationer på Sveriges begravningsplatser och att lyfta fram tänkbara lösningar till dessa. Fokus ligger främst på funktion, estetik och användarvänlighet, där tillgänglighetsfrågan berörs. För att underlätta gestaltningsarbetet och placeringen av servicestationer tas en checklista fram som bland annat berör servicestationernas frekvens och hur de knyter an till begravningsplatsens arkitektur. Resultatet, vilket består av en gestaltungsdel där åtgärdsförslag för servicestationerna på tre olika kyrkogårdar tas fram, är tänkt att användas som inspiration och vägledning vid nyanläggning och upprustning av befintliga servicestationer.

METOD

Examensarbetet inleddes med att kontakta Ann-Britt Sörensen, doktorand i landskapsplanering. Sörensen är väl insatt i ämnet kring kyrkogårdsförvaltning och bidrog bland annat med kontakter som arbetar inom Svenska kyrkan och kyrkogårdsförvaltningen. Jag påbörjade sedan min litteraturstudie för att få en vidare kunskap inom området och en bit in i arbetet gjordes även ett antal studie- och inspirationsresor där jag sökte inspiration och underlag för min kommande gestaltning. Utifrån den kunskap jag samlat in tog jag fram en checklista, vilken jag utgick från vid inventering och analys av de tre kyrkogårdar mitt gestaltungsförslag omfattar.

KONTAKTER

Under arbetets gång har jag via e-post, telefon och möten varit i kontakt med ett flertal personer som arbetar med kyrkogårdsförvaltning, inom Svenska kyrkan och som har expertis inom ämnet.

E-post

Ann-Britt Sörensen är doktorand i landskapsplanering, filosofie licentiat och före detta stadskonsulent vid Movium. Sörensen är idag pensionerad men anlitas fortfarande av Movium emellanåt och undervisar även vid SLU i Alnarp, där hon bland annat leder exkursioner i kursen Kyrkogårdsförvaltning, 15 hp. Via epost har hon svarat på frågor som uppstått under arbetets gång och bidragit med kontakter inom Svenska kyrkan.

Marie Louise Nord arbetar som planeringsingenjör på kyrkogårdsförvaltningen hos Svenska kyrkan i Göteborg och har via epost, den 12 mars 2015, skickat två dokument: *Checklista; Tillgänglighetsbesiktningar, Enkelt avhjälpta hinder* (2010a) och *Tillgänglighetsbesiktning av Göteborgs kyrkogårdar* (2010b).

Erik Ljungberg är anställd hos kyrkogårdsförvaltningen i Malmö som landskapsingenjör. Via epost, den 17 april 2015, har Ljungberg bland annat svarat på frågan angående vilket ett lämpligt längsta avstånd mellan grav och servicestation är.

FRÅGESTÄLLNINGAR

- » *Hur kan begravningsplatsens servicestationer utformas för att optimera funktion, tillgänglighet och användarvänlighet?*
- » *Hur kan man skapa funktionella och estetiskt tilltalande servicestationer som är anpassade till och förstärker begravningsplatsens arkitektoniska värden?*

Telefonsamtal

Karin Gunnarsson är kyrkogårdsingenjör hos Svenska kyrkan i Halmstads pastorat. Under ett telefonsamtal, den 25 februari 2015, berättade Gunnarsson om hur de arbetar inom förvaltningen i Halmstad, vilka svårigheter de stött på och hur deras servicestationer är utformade. Gunnarsson skickade även ett dokument med bilder på deras servicestationer och verktyg för att ge mig en bättre uppfattning.

Anders Winroth är ställföreträdande kyrkogårdschef för Svenska kyrkan i Gävle. På grund av tidsbrist talades vi vid över telefon, den 20 april 2015, istället för att mötas på Gamla kyrkogården i Gävle i samband med inventeringen. Winroth berättade då om vilka önskemål de hade till gestaltningen av servicestationerna och vilka problem de anser finns på kyrkogårdarna i Gävle. Vid ett senare tillfälle, den 4 maj 2015, bokade vi även in ett möte på Gamla kyrkogården där vi studerade servicestationerna tillsammans.

INLEDNING

Möten och öppna intervjuer

Under mina möten frågade jag bland annat om besökare, kyrkogårdens historia och lite allmän information om kyrkogården.

Johan Pern arbetar som arbetsledare på kyrkogårdsförvaltningen hos Svenska kyrkan i Sigtuna. Den 17 april 2015 bokade jag in ett möte med Pern på plats vid Mariakyrkan i Sigtuna. Tillsammans tittade vi på kyrkogården och dess servicestationer, samt diskuterade vilka problem och hinder förvaltningen stött på. Pern hade även ett önskemål om vilken servicestation jag skulle arbeta vidare med i arbetets gestaltungsdel, som jag efter inventering och analys valde att följa.

Christer Blomgren är områdeschef för Östra kyrkogården inom Svenska kyrkan i Göteborg. Tillsammans med arbetsledaren Jörgen Olsson visade han mig runt på Örgryte nya kyrkogård den 22 april 2015. Vi diskuterade då svårigheter med tillgänglighetsanpassning och tittade på kyrkogårdens servicestationer.

LITTERATURSTUDIE

Litteraturen som har använts i arbetet hittades via Ultunabibliotekets databaser Epsilon och Primo, Svenska kyrkans hemsida och kontaktpersoner, Google scholar, Stockholms stadsbibliotek och sökmotorn Google. Litteraturen utgjordes av tryckta böcker, student- och examensarbeten, rapporter, samt hemsidor som berör ämnet. Via referenslistor i student- och examensarbeten fann jag ytterligare litteratur. Tillsammans med den information som insamlades via kontakter låg litteraturen till grund för de val som gjordes i gestaltningen.

Sökord

De sökord som användes var: *begravningsplats*, *begravningsplats+skötsel*, *gravskötsel*, *kyrkogård*, *kyrkogård+skötsel*, *kyrkogårdsförvaltning*, *miljöpsykologi*, *rekreation*, *serviceavtal*, *serviceplats+kyrkogård*, *servicestation*, *servicestation+kyrkogård*, *sorg*, *tillgänglighetsanpassning* och *äldrevård*.

STUDIE- OCH INSPIRATIONSRESOR

Då en privatresa till Köpenhamn hade planerats in under våren passade jag på att besöka två kyrkogårdar i staden. Utöver dessa besök valde jag även att besöka några begravningsplatser i Stockholm och Uppsala. De kyrkogårdar som besöktes valdes ut genom tips, via sökmotorn Google och studerande av stadskartor. Alla besök gjordes på egen hand, där jag promenerade genom kyrkogårdarnas olika delar och fotograferade intressanta lösningar och utformningen av deras servicestationer.

Köpenhamn

Den 8 mars 2015, besökte jag Assistens Kirkegård och Vestre Kirkegård i Köpenhamn. Assistens Kirkegård besöktes efter att Ann-Britt Sörensen hade tipsat om kyrkogården och Vestre Kirkegård fann jag genom att på egen hand studera en karta över Köpenhamn. Under besöken hoppades jag finna bra exempel på hur servicestationer kan utformas, men jag hittade få servicestationer med genomgående bra utformning. Dock fanns det en mängd inspirerande exempel på hur de bland annat arbetat med placering, markbeläggning och olika vatten-element. Servicestationerna var även i hög grad tillgänglighetsanpassade.

Stockholm

Fördelat över tre tillfällen har jag besökt fyra kyrkogårdar och begravningsplatser i Stockholm. Under det första tillfället, den 17 mars 2015, besöktes Sandsborgskyrkogården och Skogskyrkogården som ligger i Söderort i Stockholms kommun, söder om Stockholms innerstad. Besöket påbörjades i Sandsborgskyrkogård och avslutades i Skogskyrkogården. Under det andra tillfället, 28 mars 2015, besökte jag Lidingö kyrkogård som ligger på Lidingö strax öster om Stockholms innerstad. Dagen efter, den 29 mars, besöktes Norra begravningsplatsen som ligger i Solna kommun, nordväst om Stockholms innerstad.

Uppsala

Den 9 april 2015 åkte jag till två begravningsplatser i Uppsala; Berthåga kyrkogård och Hammarby kyrkogård. Berthåga kyrkogård är belägen i västra Uppsala och Hammarby kyrkogård ligger i söder längs Dag Hammarskjölds väg.

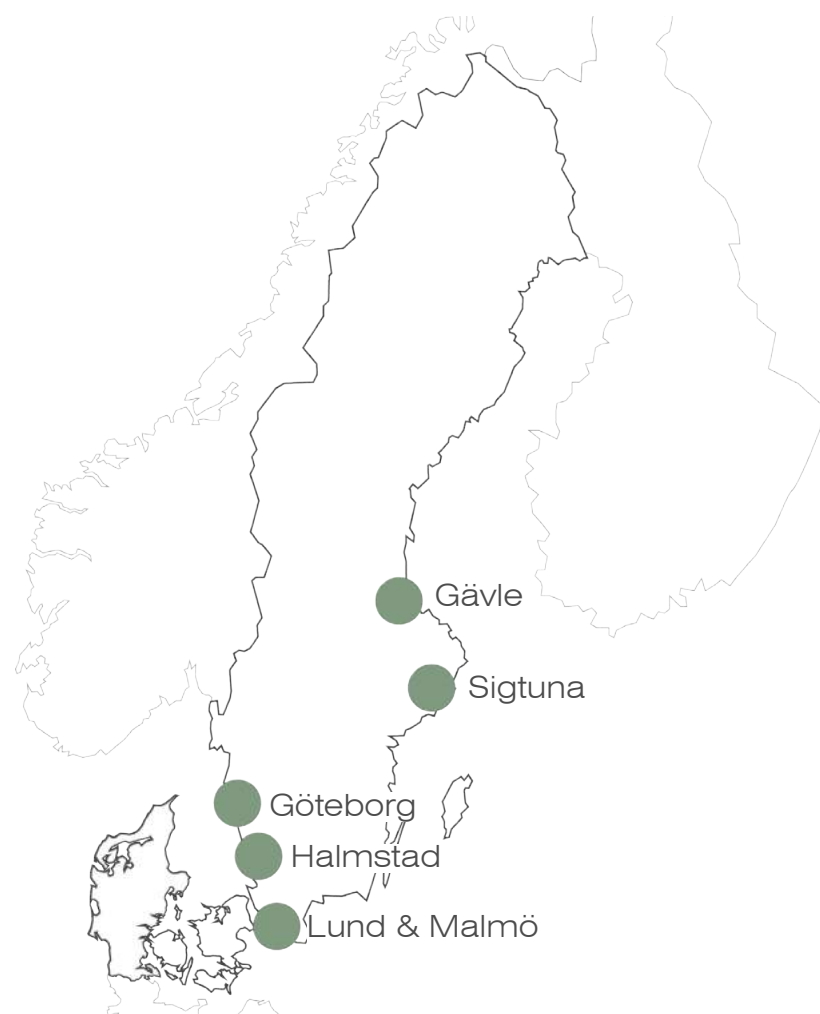
Gävle

Den 19 april 2015 besöktes Gävle stads tre kyrkogårdar; Gamla kyrkogården, Skogskyrkogården och Bomhus kyrkogård. Gamla kyrkogården ligger i anslutning till Boulognerskogen och Skogskyrkogården är belägen nordväst om denna. Bomhus kyrkogård ligger öster om Gävles stadskärna.

Göteborg

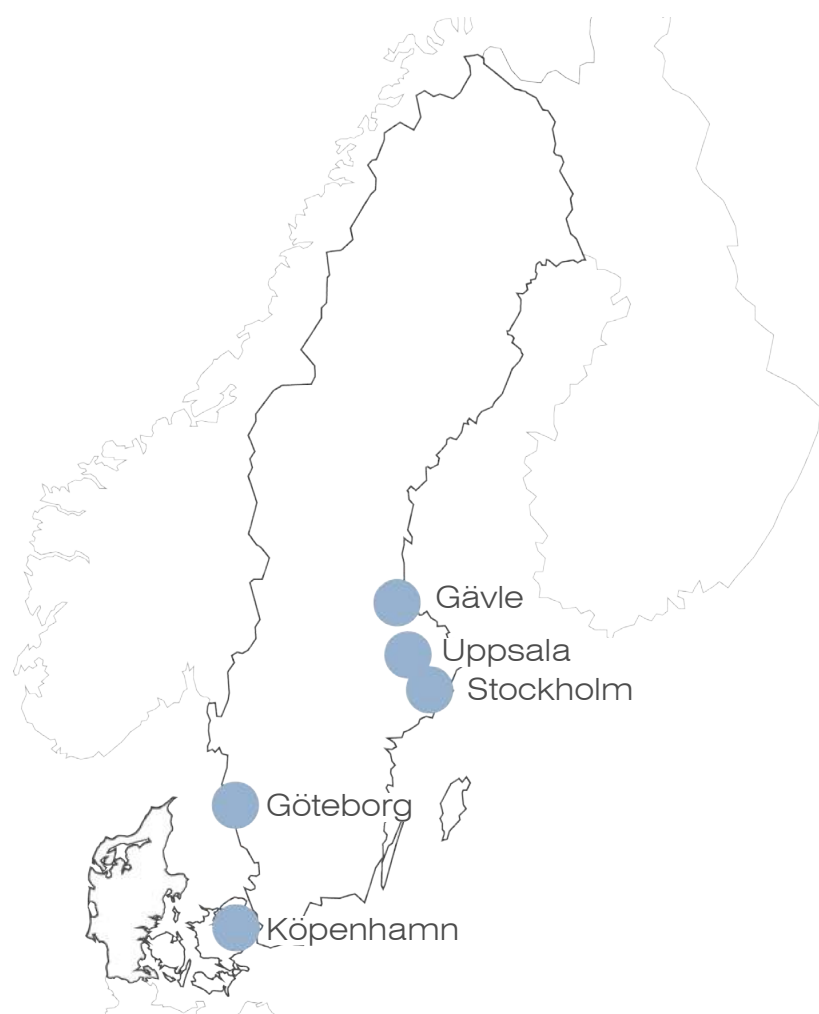
Den 22 april, i samband med inventeringen av Örgryte nya kyrkogård, gick jag även till Östra kyrkogården och Stampens kyrkogård i Göteborg. Stampens kyrkogård ligger intill Ullevi stadion och Östra kyrkogården och Örgryte nya kyrkogård ligger öster om denna.

INLEDNING

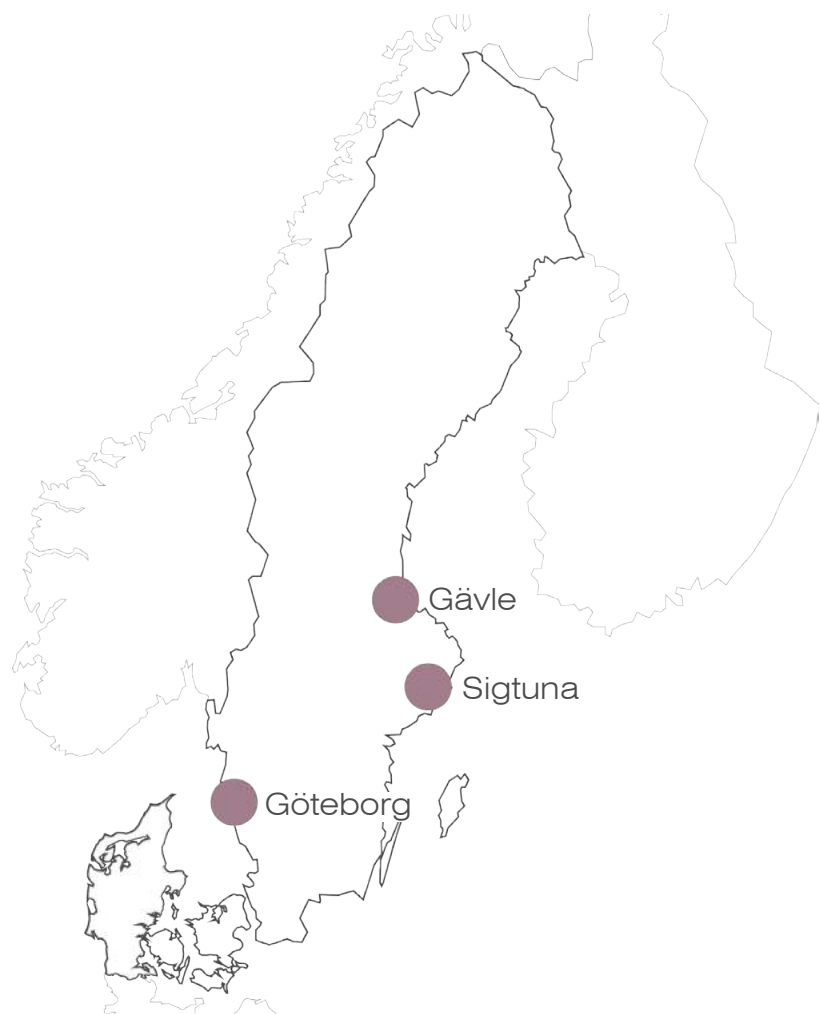
● KONTAKTER

- Gävle: Anders Winroth
- Göteborg: Christer Blomgren, Jörgen Olsson, Marie Louise Nord
- Halmstad: Karin Gunnarsson
- Lund, Malmö: Ann-Britt Sörensen, Erik Ljungberg
- Sigtuna: Johan Pern

● STUDIE- OCH INSPIRATIONSRESOR

- Gävle: Bomhus kyrkogård, Skogskyrkogården
- Göteborg: Stampens kyrkogård, Östra kyrkogården
- Köpenhamn: Assistens kirkegård, Vestre kirkegård
- Stockholm: Lidingö kyrka, Norra Begravningsplatsen, Sandsborgskyrkogården, Skogskyrkogården
- Uppsala: Hammarby kyrkogård, Berthåga kyrkogård

● ARBETSOMRÅDEN

- Gävle: Gamla kyrkogården
- Göteborg: Örgryte nya kyrkogård
- Sigtuna: Mariakyrkan

INLEDNING

VAL AV ARBETSOMRÅDEN

Jag valde att arbeta med tre begravningsplatser på olika orter i Sverige; Gävle, Göteborg och Sigtuna. Mitt val att arbeta med begravningsplatser i dessa städer baserades främst på att det är god kommunikation mellan dem och Stockholm, där jag är bosatt. De tre begravningsplatserna jag beslutade att arbeta vidare med valdes sedan ut genom besök på städernas olika kyrkogårdar och kontakt med orternas kyrkogårdsförvaltningar.

Gamla kyrkogården, Gävle

Då jag besökte Gävles tre kyrkogårdar var kyrkogårdsförvaltningen i färd med att renovera servicestationerna och byta ut gamla vattentappar mot nya, mer påkostade vattentappar. På Gamla kyrkogården var nästan alla stationer färdiga och vad som väckte mitt intresserade var att kyrkogårdsförvaltningen förbisett tillgänglighetsanpassningen i en del fall. Servicestationerna är även dåligt spridda över kyrkogården, vilket resulterar i att en del gravar ligger relativt långt från närmsta station. Den servicestation jag sedan bestämde mig för att arbeta vidare med i gestaltningen valdes på grund av dess utsatta läge intill en av Gävle stads huvudleder. Stationen är starkt påverkad av vägsalt och på grund av att den saknar omgärdning blåser även servicestationens soptunnor omkull vid stark vind. I övrigt är stationen i behov av tillgänglighetsanpassning.

Mariakyrkan, Sigtuna

Mariakyrkan med dess tillhörande kyrkogård blev mitt andra arbetsområde efter att jag varit i kontakt med kyrkogårdsförvaltningens arbetsledare Johan Pern. Kyrkogården presenterades först för mig av min handledare Petter Åkerblom som under ett besök vid Mariakyrkan funnit att servicestationerna var i behov av upprustning, och under mitt samtal med Pern framkom det att kyrkogårdsförvaltningen höll med. Vad som främst väckte mitt intresse för kyrkogården var att den skiljer sig från Gamla kyrkogården i Gävle i storlek och utformning av servicestationer, samt att förvaltningen vid Mariakyrkan tillhandahåller verktyg utöver vattenkanna och plastvaser. Servicestationen jag valde att arbeta vidare med valdes på plats i samråd med Johan Pern. Stationen har en central, öppen placering på kyrkogården och är enligt mig ineffektiv i avseende på placering och nyttjande av ytan.

Örgryte Nya kyrkogård, Göteborg

Örgryte Nya kyrkogård är mitt tredje arbetsområde och valdes efter att Marie Louise Nord, anställd på kyrkogårdsförvaltningen i Göteborg, vidarebefordrat min förfrågan via epost till fyra områdeschefer inom Svenska kyrkan i Göteborg. Christer Blomgren, områdeschef för Östra Göteborg, hörde av sig och var intresserad av att låta mig se över deras servicestationer på Örgryte Nya kyrkogård. Kyrkogårdens servicestationer är idag inte tillgänglighetsanpassade och saknar ett sammanhållande uttryck. Den servicestation jag beslutade mig för att arbeta vidare med i uppsatsens gestaltningsdel valdes på grund av dess utmanande nivåskillnader och behov av tillgänglighetsanpassning.

INVENTERING OCH ANALYS

Inventering av de tre arbetsområdena gjordes på plats efter möte eller telefonsamtal med ansvarig på kyrkogården. Analyserna baserades sedan på inventeringen och den information som tagits fram under arbetet.

Inventering

Under inventeringen studerades kyrkogården i helhet; dess växtlighet, karaktär, markmaterial och gravtyper. Frågor angående besökare, antal gravrättsinnehavare med-, respektive utan serviceavtal och eventuell turism ställdes även till mina kontaktpersoner. Samtliga servicestationer på kyrkogårdarna besöktes och fotograferades. Vid de servicestationer jag valde att arbeta vidare gjordes en ungefärlig inmätning av stationens yta, samt placering och storlek av dess olika element; avfallskärl, vattentapp och verktygsställning.

Analys

I analysen tittade jag på spridningen av kyrkogårdarnas servicestationer, längsta avstånd mellan servicestation och grav, förhållandet mellan hårdgjorda ytor och grönytor, samt tillgänglighetsfrågor som svängutrymme, vilken höjd redskap hänger på och åtkomst till vatten.

GESTALTNINGSFÖRSLAG

Gestaltningförslaget består huvudsakligen av två delar; övergripande åtgärdsförslag för kyrkogårdarnas servicestationer och ett enkelt gestaltningförslag för en utvald servicestation på respektive kyrkogård. Åtgärdsförslagen har baserats på inventering och analys av kyrkogårdarna och fokuserar på servicestationernas spridning och placering, upptagningsområden, samt orientering. Gestaltningförslagen fokuserar istället på utformningen av den enskilda servicestationen med tillgänglighet och estetik i centrum.

AVGRÄNSNINGAR

Vid inventering, analys och gestaltningförslag har jag utgått från ungefärliga mått och avstånd. De ekonomiska aspekterna har inte studerats närmare i examensarbetet.

BAKGRUND

Assistens Kirkegård, København

BAKGRUND

- » Svensk kyrkogårdsarkitektur
 - Betesmark
 - Regelbundenhet och tvärxlar
 - Den nya kyrkogården
 - Föreskrifter
 - Skogskyrkogården
 - Minneslunden
 - Askgravlunden
- » Gravrätt
- » Serviceavtal
- » Besökaren
 - Turism och rekreation
- » Tillgänglighetsanpassning
 - Rekommenderat avstånd
 - Rullator
 - Rullstol

SVENSK KYRKOGÅRDSARKITEKTUR

Åsa Klintborg Ahlklo (2001) skriver i sin bok *Mellan trädkrans och minneslund: svensk kyrkogårdsarkitektur i utveckling 1940-1990* (s.8) att gestaltning av begravningsplatser länge har varit en viktig del av landskapsarkitekturens arbetsuppgifter och menar att begravningsplatsen därför, i både form och idé, kan ge en god bild av landskapsarkitekturens utveckling.

BETESMARK

Angela Sandell (2010) skriver i tidskriften *Gröna Fakta*: 3/2010 att den svenska kyrkogårdens utseende är relativt nytt ur ett historiskt perspektiv. Enligt henne uppstod utseendet under 1800-talets början. Innan dess hade begravningsplatsen, under cirka 1000 år, ett mer ängsliknande utseende utan resta gravstenar, fortsätter hon. Begravningsplatsen var då öppen och oinhägnad så att betesdjur kunde vandra fritt. Sandell menar att det var under 1700-talet som parkkyrkogården började utvecklas under influenser från Tyskland, och att dessa influenser tillsammans med den engelska landskapsparken bidrog till att inspirera den fortsatta utvecklingen i Sverige.

REGELBUNDENHET OCH TVÄRAXLAR

Under 1800-talet började man att på ett tidigt stadium att beräkna behovet av gravplatsmark framöver, skriver Klintborg Ahlklo (2001; s. 10). Detta ledde, enligt henne, till att planläggningen ofta blev långdragen och att det kunde dröja mellan tio och tjugo år mellan planförslagen och det slutliga genomförandet. I och med denna långa väntan ansågs förslagen många gånger vara förlegade vid genomförandet och delar av dem moderniserades, fortsätter hon. Detta har resulterat i att en del begravningsplatser som bygger på klassicerande grundprinciper, med regelbundna kvarter och tydliga huvud- och tvärxlar, saknar den typiska växtligheten från samma era, skriver hon. Enligt Klintborg Ahlklo (s.13) arbetade man mycket med färggranna exotiska träd och buskar under 1800-talet, medan fokus låg på strängt arkitektoniska former under 1900-talets första hälft. Begravningsplatser från denna era innehåller vanligen alléer av pelarformade träd och formklippta häckar som i olika nivåer markerar gravkvarteren, berättar hon (s.10).

DEN NYA KYRKOGÅRDEN

Under 1940-talet började man frångå den allvarliga och dystra stämningen som ofta lyftes fram inom begravningsplatsens arkitektur, skriver Klintborg Ahlklo (s.11-12), för att i den moderna kyrkogården istället fokusera på minnet av de döda, hoppet och ljuset. Vidare in på 1950-talet fick de krattade och regelbundna grusgångarna ge vika för böljande gräsytor och informella gångvägar satta i oregelbundna kalkstensplattor med breda fogar, försätter hon. Urnlundar anlades i dungar med lövträd och, enligt Klintborg Ahlklo, började man experimentera med att använda sluttningar för att passa in små gravplatser i oregelbundna mönster med det minsta möjliga av markförberedelser. För att mjuka upp den regelbundna placeringen av kistgravplatser valde man att lägga dem i korta rader som förskjuts något sinsemellan, berättar hon, och mellan gravrätterna planteras gräs. Trädraderna luckrades upp och informella grupper av buskar och träd spreds i gravkvarteren, fortsätter hon. Växtmaterialet bestod främst av nordiska växter tillsammans med importerade växter som ansågs passa väl in i form och färg med björkar och tallar (Klintborg Ahlklo, 2001; s.13).

Kring mitten av 1900-talet började man även arbeta med rinnande vatten och det blev då, enligt henne, vanligt att använda sig av naturliga eller anlagda porlande bäckar. Tidigare, under 1900-talets tre första årtionden, förekom vatten på begravningsplatserna istället i brunnar av natursten och formella dammar med murade kanter, berättar hon.

FÖRESKRIFTER

I och med att begravningsplatsens formspråk blev alltmer informellt blev det svårt att hålla ordning på skötseln av gravrätterna, skriver Klintborg Ahlklo (s.13). Då häckar och ramar kring gravarna i allt större utsträckning togs bort och nya gravkvarter anlades på öppna ytor blev skötseln av den enskilda gravplatsen en större fråga, fortsätter hon. Ogräs och okrattade grusytor doldes inte längre av häckar och i de nya öppna kvarteren kunde en vanskött gravplats upplevas som förödande för helhetsintrycket, menar Klintborg Ahlklo (s.14-15), och överdekorerade gravar med gälla färger ansågs ha samma effekt. I takt med att begravningsplatsens formspråk blev friare under 1950-talet blev ordningsföreskrifterna allt striktare, berättar hon. De nya bestämmelserna reglerade bland annat när och hur man

BAKGRUND

fick vistas på kyrkogårdarna, fortsätter hon, och hur gravplatserna skulle skötas och dekoreras. Enligt henne var detta början av kampen mellan den enskildes önskan att smycka efter eget tycke och smak och kyrkogårdsförvaltningens ansvar för skötsel och bevarandet av den formgivna helheten.

Under 1960-talet blev föreskrifternas påverkan på kyrkogårdens utformning tydlig, skriver Klintborg Ahlklo (s.17). De detaljerade anvisningarna för gravplatsernas disposition och utseende resulterade i en stor likformighet, menar hon, där nidsbilden av en svensk 1960-talskyrkogård visar stora gräsytor med monotona rader av likformiga gravstenar.

SKOGSKYRKOGRÅRDEN

Under 1970-talet började man, enligt Klintborg Ahlklo (s.19-20), söka sig bort från 1960-talets enformighet och bland annat utvecklades den så kallade skogskyrkogården. Begreppet skogskyrkogård syftar till en genomarbetad skogsmiljö, skriver hon, och i Sverige ser man ofta Sigurd Lewerentz och Gunnar Asplunds skogskyrkogård söder om Stockholm som en förebild. Trots att skogskyrkogården anspelar på det naturliga återfinns rinnande vatten främst i kontrollerade lopp av smalt grävda och stensatta- eller gjutna kanaler, berättar hon. Vattnet användes med viss medvetenhet till gränser med både praktisk och symbolisk innebörd, fortsätter hon.

Enligt Klintborg Ahlklo (s.21) förlorade begravningsplatserna sin ställning som prestigefyllda uppdrag för arkitekter under 1980-talet och blev då en mer specialiserad bransch.

MINNESLUNDEN

I april 1959 anlades Sveriges första minneslund i Malmö, men enligt Klintborg Ahlklo (s.28) var det inte förrän i slutet av 1960-talet som idén om en begravningsform av anonym och gemensam karaktär började bli allmänt accepterat. Vidare berättar hon att önskan om att bli begravd i en minneslund hade fått tillräckligt stor spridning i början av 1970-talet att man även började anlägga dem på mindre orter i Sverige. Enligt Klintborg Ahlklo gjorde man allt för att göra minneslunderna mer lockande och många enades om att det skulle finnas ett centralt konstverk i minneslunderna. Dessa konstverk menar hon användes mer som ett lockmedel än som ett objekt tänkt att besökarna kunde fokusera tankarna kring. För kulturminnesvården var minneslunderna

intressant då de presenterades som det bästa sättet att utnyttja gamla kyrkogårdar som tagits ur bruk, skriver Klintborg Ahlklo (s.30), då man med små ingrepp kunde anlägga en minneslund i kulturhistoriska miljöer. Under 1980-talet kom man dock fram till att det inte var anonymiteten som främst lockade med minneslunderna, berättar Klintborg Ahlklo. Enligt henne handlade det snarare om skötseln; i ett samhälle där allt fler flyttar bort från nära släkt och sin födelseort är det svårt att sköta graven själv och många vill inte börja sina efterlevande med att betala för skötsel av graven.

ASKGRAVLUNDEN

Forskning visar att graven är en viktig punkt för de efterlevande att återvända till, skriver Klintborg Ahlklo (s.31). Det kan för vissa vara en viktig del i sorgearbetet att vårda en gravplats, eller att bara ha en identifierbar plats att koncentrera sina tankar kring, fortsätter hon. Som svar på detta behov har askgravlunderna utvecklats på senare tid, vilken är en mindre anonym variant av minneslunderna. Vid gravsättning i askgravlunderna meddelas de anhöriga var och när gravsättningen sker, och ibland tillåts de även närvara (Johnsson 2006, s. 4-5). Kyrkogårdsförvaltningen sätter sedan upp en namnskylt på en bestämd samlingsplats.

GRAVRÄTTSSINNEHAVARE

Att vara gravrättsinnehavare innebär att man bland annat har rätt att bestämma hur gravstenen ska se ut och vem eller vilka som ska begravas i gravrätten. Med detta kommer även ansvaret för skötsel av gravplatsen och enligt Svenska kyrkan (u.å.a) måste gravrättsinnehavaren se till att den hålls i ordnat och värdigt skick. Detta innefattar också att se till att gravanordningen inte utgör ett hot mot arbetsmiljön och säkerheten på gravplatsen. Om en gravsten har satt sig och står inför risken att falla är det vanligt att förvaltningen väljer att lägga ned stenen och därefter kontakta gravrättsinnehavaren som får avgöra hur man ska åtgärda problemet.

Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation, SKA (2013a; s.109-111), skriver att det finns tre olika typer av gravplatser; med gravrätt, med begränsad gravrätt och utan gravrätt. Kist- och urngravplatser har full gravrätt, berättar SKA, vilket innebär att gravrättsinnehavaren har fullt ansvar för gravplatsen

och dess skötsel. För askgravplatser, kolumbarier och urnmurar ges istället begränsad gravrätt, fortsätter de, vilket innebär att huvudmannen istället ansvarar för skötsel och utformning av gravsten. Enligt SKA använder man sig då av namnplattor som visar var den avlidne placerats i anordningen. I askgravlund och minneslund sker gravsättning utan gravrätt och därmed utan ansvar, skriver SKA. Platsen där den avlidnes kvarlevor placerats märks inte ut inom området, enligt dem, men en namnskylt tillåts ibland att placeras inom området.

SERVICEAVTAL

I och med att många gravrättsinnehavare är beroende av skötsel-service, då de till exempel bor på annan ort, anser Svenska kyrkans Församlingsförbund (SKF 2003) att alla samfälligheter borde erbjuda gravskötsel-service. Dock är inte fallet så och om inget skötselavtal slutits och gravplatsen är uppenbart vanvårdad kan begravningshuvudmannen besluta att ta tillbaka gravrätten. Detta tar dock tid berättar Johan Pern¹ och Christer Blomgren². Enligt dem kan det ta något år och flera kontaktförsök med gravrättsinnehavaren med anhöriga innan ett sådant beslut fattas.

-
- 1 Arbetsledare på kyrkogårdsförvaltningen i Sigtuna.
2 Områdeschef för Östra kyrkogården i Göteborg.

Bilden visar Sandsborgskyrkogårdens nyanlagda askgravlund.

BAKGRUND

BESÖKAREN

Richard Küller (Johansson & Küller, 2005; s.109-110) var med i en studie år 1994 där de undersökte äldre människors utevistelse i detalj. De kom då i kontakt med 640 personer i Lunds kommun i åldrarna 71 till 96 år och fann att den allra vanligaste aktiviteten utomhus var att ta en promenad. Andra aktiviteter var att träffa vänner, trädgårdsskötsel och cykelturer. När de tittade på var äldre vistades fann de att kyrkogården var den tredje vanligaste platsen, efter torgplatser och parker.

Inger Berglund skriver i sin bok *Kyrkogårdens meditativa rum besöket, upplevelsen, gestaltningen* (1994; s.18) att hon gjorde ett antal observationer på olika kyrkogårdar för att se vem som besöker kyrkogården. Hon fann då att de flesta besökarna var kvinnor över 50 år och att de vid observationstillfället vanligtvis var sysselsatta med ans och vård av sin gravplats. Enligt Berglund (s.16) brukar kyrkogårdsbesöken ha en viktig social funktion i mindre orter då äldre människor kan gå dit för att träffa vänner och bekanta. I större orter är det ofta tvärt om, menar hon, och det är sällan besökaren pratar med någon. Många vill istället vara ifred med sin sorg och kan därför vara undvikande mot andra besökare, fortsätter hon.

TURISM OCH REKREATION

Begravningsplatser finns överallt i städerna och enligt Angela Sandell (2010) utgör de en underskattad samhällsekonomisk resurs då begravningsplatsen kan användas i hälsoförebyggande syfte. Sandell skriver att hon genomförde en webbaserad enkätundersökning 2009 där frågorna behandlade kundens användning och framtida önskemål på begravningsplatser i Sverige. Svaren stärkte uppfattningen om att begravningsplatsen kan användas till rekreation och förebyggande återhämtning, utöver begravningsverksamheten. Hon fann att de fyra främsta anledningarna till att besöka kyrkogården var:

- » Att besöka en eller flera gravar (29 procent)
- » Att minnas dem som inte längre lever (18 procent)
- » Att njuta av en vacker plats (14 procent)
- » Att promenera (14 procent)

Under några av mina studiebesök på olika begravningsplatser noterade jag att det både förekom turism och att platserna användes i rekreationssyfte. Detta skedde främst på de större, centralt placerade begravningsplatserna. I Köpenhamn fann jag att båda kyrkogårdarna jag besökte, Assistens Kirkegård och Vestre Kirkegård, användes för rekreation och turism. På Assistens Kirkegård fokuserades turismen främst kring kända människors gravar, till exempel är H.C. Andersen begravd där, och på Vestre Kirkegård fann jag att turister även besökte kyrkogården för arkitekturen. Under mina studiebesök i Stockholm tyckte jag att Skogskyrkogården hade flest besökare som man kunde anta var turister eller använde platsen i rekreationssyfte. Jag stötte där på flera turister med kameror, pappor med barnvagnar och hundägare. I Göteborg noterade jag att besökare spenderade sin lunchrast i solen Östra kyrkogårdens askgravplats och längre in på kyrkogården stötte jag på både joggare och inlinesåkare. På skogskyrkogården i Gävle observerade jag även att två joggare stannade för att dricka vatten och skölja ansiktet vid en av servicestationerna.

TILLGÄINGLIGHETSANPASSNING

Boverket skriver i sin författningssamling (BFS, 2011) att begravningsplatser ska ordnas på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till landskapsbilden samt till natur- och kulturvärdena på platsen. Samtidigt uppmuntrar det till att tillgänglighetsanpassa i den grad möjligt då begravningsplatsen faller under samma regler som allmänna platser.

REKOMMENDERAT AVSTÅND

Enligt Karin Gunnarsson, kyrkogårdsingenjör i Halmstad, och Erik Ljungberg, landskapsingenjör i Malmö, finns det inte någon riktlinje för längsta avstånd mellan grav och servicestation. I och med detta kan avstånden bli långa, vilket kan vara påfrestande för besökare med rörelseförhinder och muskelsvaghet. För att ta reda på vilket avstånd som verkar rimligt föreslog jag ett längsta avstånd på 50 meter mellan grav och servicestation, baserat på BBR:s (3:422) föreskrifter för avfallshantering, för Ljungberg som svarade att han tycker att det låter mycket rimligt.

RULLATOR

Rullatorn är ett hjälpmedel som används av personer med gångsvårigheter. Enligt Elisabet Svensson (2012; s.58), som har skrivit boken *Bygg ikapp*, har en person som använder rullator ofta svårt med balansen och därför svårt att förflytta sig baklänges. Hon skriver att det utrymme en person kräver för att vända sig 360 grader med rullator beror på rullatorns mått och användarens rörlighet. Om en person med behov av konstant stöd ska vända sig om någorlunda obehindrat med rullator kan det behövas en cirkel med diametern 1,5 meter, fortsätter hon, men en yta med diametern 1,2 meter är ofta nog.

RULLSTOL

Ett lämpligt vändmått för en mindre utomhusrullstol är en cirkel med diametern 1,5 meter, skriver både Boverket (BBR 3:113) och Svensson (s.43-53). Rekommendationen angående bredden på öppning som krävs för att flertalet rullstolar ska kunna passera skiljer sig åt något mellan dem dock, där Svensson rekommenderar en bredd på minst 0,85 - 0,9 meter och BBR endast 0,8 meter. Svensson (s.57) skriver även att personer i rullstol har begränsad räckvidd och enligt henne krävs en höjd på högst 0,7-0,8 meter att alla ska nå. Enligt henne klarar dock cirka 90 procent av att bekvämt nå en höjd av 1 meter.

ANALYS

Skogskyrkogården, Stockholm

ANALYS

- » Hur ser servicestationen ut?
 - Stockholm
 - Göteborg
 - Köpenhamn
 - Uppsala
 - Halmstad

HUR SER SERVICESTATIONEN UT?

Under mina studiebesök på begravningsplatser har jag stött på många olika servicestationer. Jag har funnit att material och verktyg inte bara skiljer sig åt mellan begravningsplatserna, utan att det på en del platser är det stora variationer i servicestationernas utformning sinsemellan. Genom insamlad information via kontakter och studiebesök har jag också sett ett samband mellan tillgång på olika verktyg och storlek på den stad begravningsplatsen ligger i. Generellt är att det i de större städerna; Stockholm, Göteborg, Uppsala, Gävle och Köpenhamn, endast tillhandahålls vattenkanna med tillgång till vattenpost, avfallskärl och ibland plastvaser. Undantaget jag funnit är Norra Begravningsplatsen i Stockholm där de även erbjuder krattor och spadar. I de mindre städer och kommuner jag besökt eller fått information från; Sigtuna, Lidingö och Halmstad, tillhandahålls över lag alltid spadar, räfsor och krattor.

STOCKHOLM

Av de fyra begravningsplatser har jag besökt i Stockholm fann jag att servicestationernas utformning var relativt lika på tre av dem; Norra Begravningsplatsen, Sandsborgskyrkogården och Skogskyrkogården. Stationerna på dessa begravningsplatser är över lag omgärdade av häckar, många av dem har undermåligt markmaterial i form av betongplattor med sättningar och det mest framträdande är vattenkaren i gjutjärn som återfinns på många dem. På Skogskyrkogården är det dock lättare att finna servicestationerna då kyrkogården till stor del består av öppna gräsytor med tallplantering, där häckar endast förekommer kring servicestationerna. De två andra begravningsplatserna har även häckar kring och i gravkvarteren, vilket gör att det är svårt att orientera sig till närmsta servicestation.

Bilderna visar:

- » Skogskyrkogårdens servicestationer som lokaliseras på håll med sina häckar
- » Verktygsställning med krattor och spadar på Norra begravningsplatsen
- » Gjutjärnskar på Sandsborgskyrkogården

ANALYS

GÖTEBORG

Under mitt besök på tre av Göteborgs begravningsplatser fann jag att det var stora brister i servicestationernas utformning. Ett av problemen jag uppmärksammade var att många av deras grönmålade vattentappar gjutjärn stod på upphöjda brunnsslock som medför snubbelrisk. I några fall hade även ställningen för vattenkannor placerats bakom en vattentapp med högt brunnsslock och sedan omgärdats med häck, vilket gjorde att besökare var tvungna att kliva över brunnsslocket för att nå vattenkannorna. När Marie Louise Nord (2010b), kyrkogårdsförvaltningen i Göteborg, utförde en tillgänglighetsbesiktning av begravningsplatserna i Göteborg fann hon att stationernas utformning överlag var bristande och problemen innefattade tröga vattenposter, brunnar med hög kant och för högt hängande vattenkannor. Christer Blomgren, områdeschef för Östra kyrkogården, berättar att vattentapparna blir tröga på grund av att den lina som öppnar brunnen då handtaget trycks ned släpper efter och måste spännas med jämna mellanrum. Han säger även att han trots problemet gärna behåller vattentapparna på grund av deras ålder.

KÖPENHAMN

På Assistens Kirkegård och Vestre Kirkegård fann jag att servicestationerna ofta hade en relativt central och synlig placering, i motsats till stationerna på svenska begravningsplatser. I och med den centrala placeringen hade förvaltningen lagt ned tid och resurser för att göra servicestationerna mer attraktiva. Bland annat hade de kombinerat en del stationer med bänkar och använt sig av påkostade vattenkar. Vid några servicestationer hade de även arbetat med markmaterialet och lagt smågatssten i olika mönster. Båda kyrkogårdarna var endast utrustade med vattenkannor utöver vattenpost och avfallsskär, och för att förhindra stöld låstes kannorna fast med myntlås i sina ställningar. Även på dessa kyrkogårdar fanns det dock servicestationer som var i stort behov av upprustning och tillgänglighetsanpassning.

Övre bilderna visar:

- » Servicestation på Östra kyrkogården
- » Vattenkar på Östra kyrkogården

Nedre bilderna visar:

- » Vattenkar på Vestre Kirkegård
- » Kombinerad sittyta på Assistens Kirkegård

ANALYS

UPPSALA

Berthåga kyrkogård anlades under 1960-talet och ritades av Ulla Bodorff efter att hon inspirerats av den uppländska naturen. Under mitt besök på kyrkogården fann jag att servicestationerna var väl utformade i sin helhet, både form och placering kändes relativt genomarbetad. Efter att ha varit i kontakt med kyrkogårdens information fick jag veta att Monica Sandberg, en kyrkogårdsarkitekt som ritat en nyare del av kyrkogården, arbetat med några av servicestationerna. Enligt mig är det tydligt att en arkitekt varit med i utformningen i stationernas anpassning till landskapet. Bland annat har servicestationerna i anslutning till begravningsplatsens skogsparti gjorts i rödmålat trä för att bättre samspela med naturen. Andra stationer har placerats i små dungar och varsamt vänts mot tillhörande gravkvarter för en förbättrad orientering.

HALMSTAD

Under mitt telefonsamtal Karin Gunnarsson, kyrkogårdsingenjör i Halmstads pastorat, berättade hon att det största problemet de har med servicestationerna är att besökarna inte källsorterar. Enligt henne är det är vanligt att de finner plastförpackningar där gräsklippen ska hamna, trots att det är tydligt skyltat och finns sopkärl avsedda för plast intill. När jag frågar vem som utformar servicestationerna svarar hon att kyrkogårdsingenjörerna utformar stationerna tillsammans med personalen ute i fält för att veta vilka stationer som används flitigast och hur resurserna fördelas mellan dem.

Övre bilderna visar:

- » Rödmålad träställning för vattenkannor, Berthåga kyrkogård
- » Servicestation placerad i dunge på Berthåga kyrkogård

Nedre bilden visar:

- » Servicestation omgärdad av trästaket i Halmstad
- Foto: Karin Gunnarsson 2015

RESULTAT

Stampens kyrkogård, Göteborg

RESULTAT

- » Gestaltningen
- Checklista

GAMLA KYRKOGÅRDEN

- » Inventering och analys
- Checklista
- Analys
- » Åtgärdsförslag
- » Servicestationen
- » Gestaltningförslag

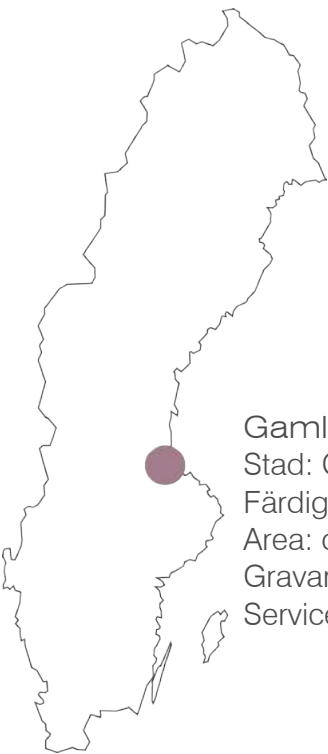
MARIAKYRKAN

- » Inventering och analys
- Checklista
- Analys
- » Åtgärdsförslag
- » Servicestationen
- » Gestaltningförslag

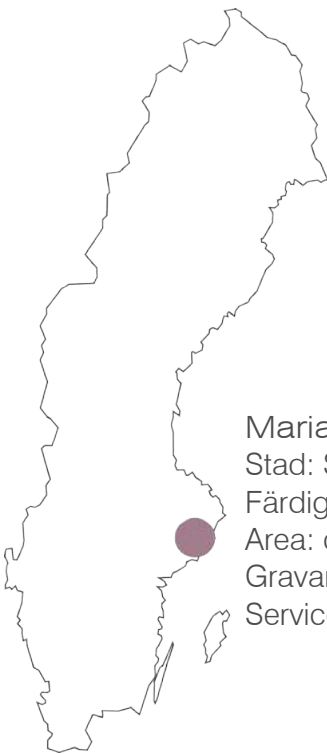
ÖRGRYTE NYA KYRKOGÅRD

- » Inventering och analys
- Checklista
- Analys
- » Åtgärdsförslag
- » Servicestationen
- » Gestaltningförslag

ARBETSOMRÅDEN

Gamla kyrkogården:
Stad: Gävle
Färdigställd: 1808
Area: ca 75 000 m²
Gravar: ca. 9000
Servicesatationer: 10

Mariakyrkan:
Stad: Sigtuna
Färdigställd: 1247
Area: ca. 20 000 m²
Gravar: ca. 2000
Servicesatationer: 12

Örgryte Nya kyrkogård:
Stad: Göteborg
Färdigställd: 1890
Area: ca. 40 000 m²
Gravar: ca. 3900
Servicesatationer: 12

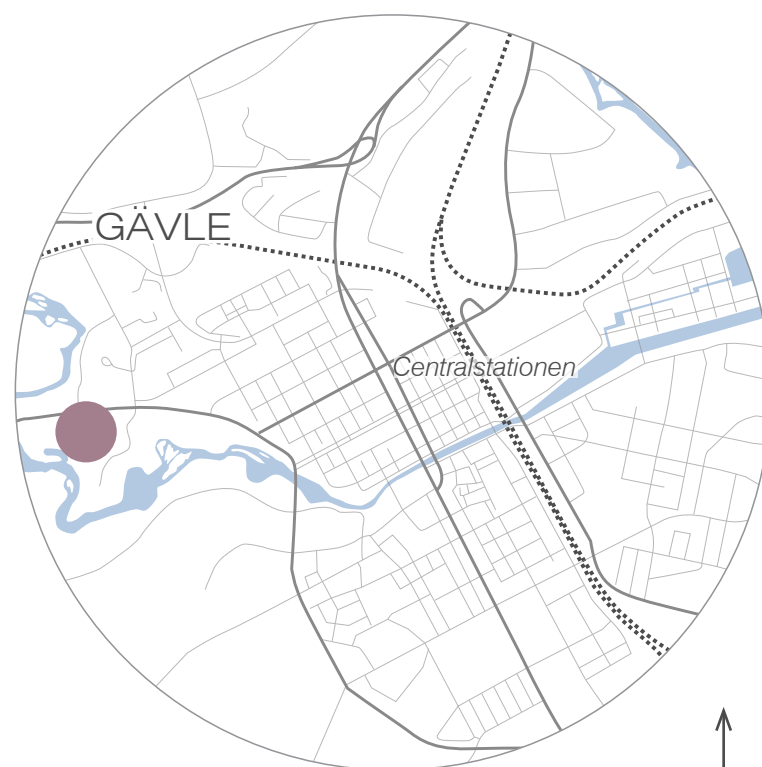
GESTALTNINGEN

I min gestaltning har jag valt att arbeta med tre olika kyrkogårdar som är ligger i Gävle, Sigtuna och Göteborg. Gestaltningen består huvudsakligen av två delar som omfattar ett övergripande åtgärdsförslag för kyrkogårdarnas servicestationer och ett enkelt gestaltningförslag för en utvald servicestation på respektive kyrkogård. Som grund för gestaltningen har jag inventerat och analyserat kyrkogårdarnas servicestationer med hjälp av en enkel checklista bestående av fyra frågor som berör de aspekter jag anser är viktigast.

CHECKLISTA

- » Vilket är det längsta avståndet mellan grav och servicestation?
- » Vilken grad av tillgänglighetsanpassning har servicestationerna?
- » Hur är orienteringen på kyrkogården, är det lätt att finna närmsta servicestation?
- » Hur samspelar servicestationernas utformning med begravningsplatsens arkitektoniska uttryck?

RESULTAT: GAMLA KYRKOGÅRDEN

Gamla kyrkogården ligger i västra Gävle och kantas av Boulognerskogen i sydost och Västra vägen, en av Gävles huvudleder, i norr med Gävle sjukhus på motsatt sida. Kyrkogården invigdes 1808 och har cirka 9000 gravar enligt Anders Winroth, ställföreträdande kyrkogårdschef i Gävle. Winroth berättar att det utöver de traditionella gravrätterna även finns gravkapell, kolumbarier och en fosterlund, vilket är en minneslund för ofullgångna barn. Fosterlunden tillkom efter önskemål och placerades då på en återlämnad grav med central placering på kyrkogården.

Enligt Winroth har kyrkogården besökare i alla åldrar, men överlag är det fler äldre besökare. Han berättar att han inte har sett många turister på kyrkogården men säger att det är vanligt att besökare från Boulognerskogen ofta promenerar på kyrkogården. Winroth berättar att förvaltningen arbetar med att sätta ut informationsskyltar på kyrkogården som berättar områdets historia för att öppna upp mot en ökad turism.

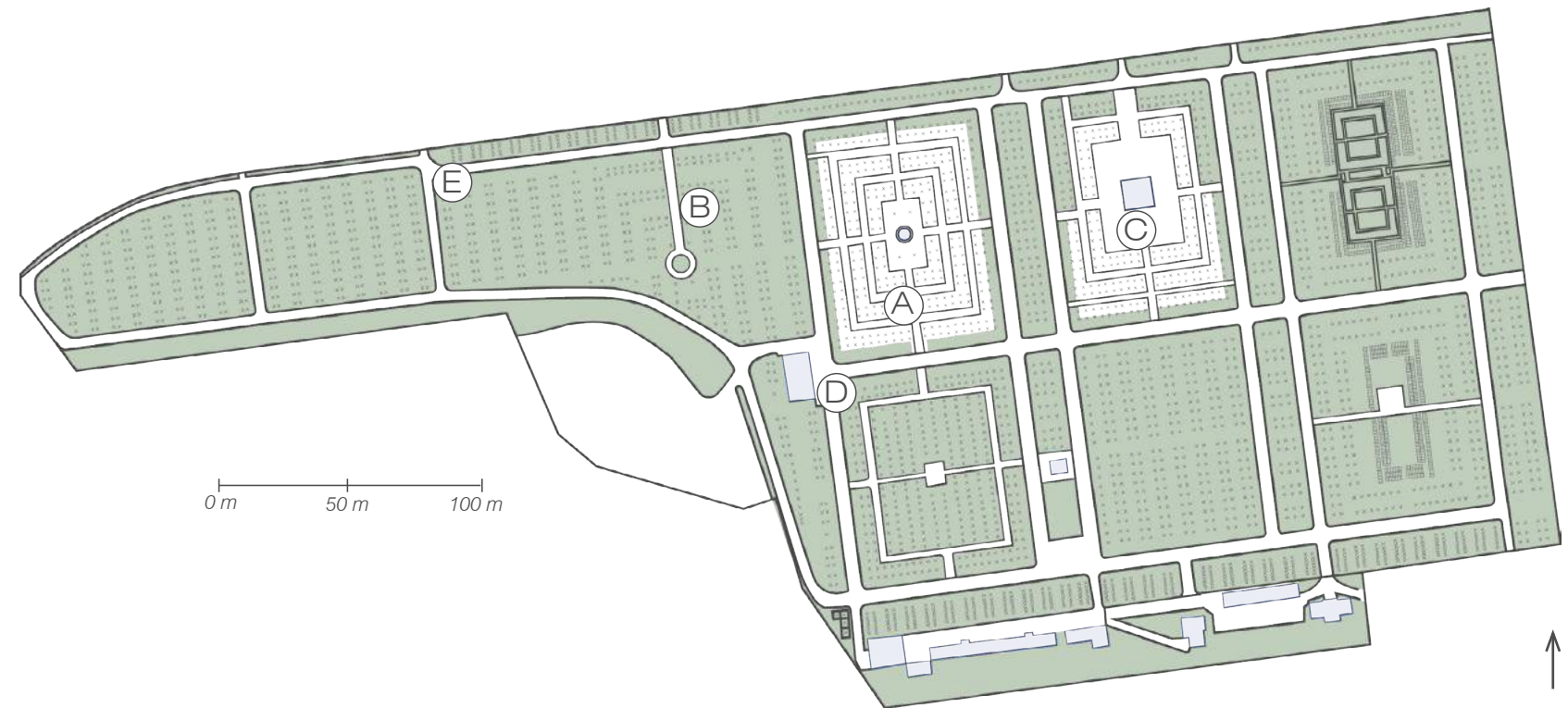

Ortofoto över Gamla kyrkogården i Gävle. © Lantmäteriet.

RESULTAT: GAMLA KYRKOGRÅRDEN

INVENTERING OCH ANALYS

Gamla kyrkogårdens vägar är raka och breda, där gravkvarteren omgärdas av större asfalterade vägar och mindre, grusade eller plattlagda gångar löper genom kvarteren. Många av de asfalterade vägarna kantas av lindalléer, och i övrigt består växtmaterialet främst av formklippta häckar av måbär eller lind, storsaxta enar, körsbärsträd, prydnadsapel och tuja. På kyrkogårdens servicestationer tillhandahålls vattenkannor med tillhörande vattenpost, plastvaser och avfallskärl. Utöver förvaltningens byggnader finns fyra mindre byggnader på Gamla kyrkogården med fasader i olika färger och material. Två av dessa byggnader är gravkapell, varav ett av dem fortfarande är i bruk, enligt Winroth. Han berättar att dessa gravkappell är de enda av sitt slag i Sverige i och med sin storlek. De två resterande husen var tidigare vaktmästarhus och bårhus, fortsätter han, men bårhuset ägs idag av kommunen.

A

Bilderna visar:

- » Relativt glest placerade gravar
- » Äldre kvarter med lågt klippta häckar
- » Fosterlunden
- » Vitt gravkapell
- » Det gamla bårhuset

B

C

D

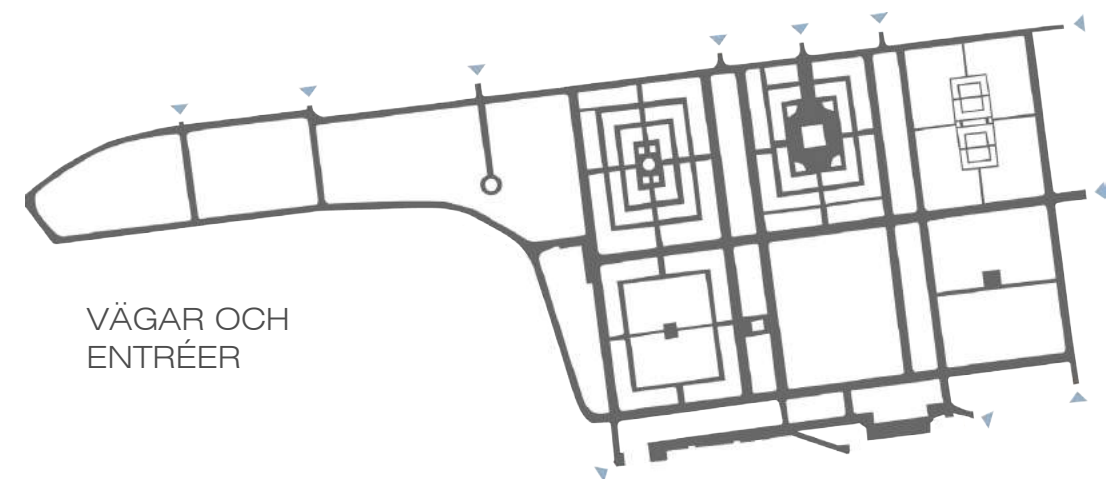

E

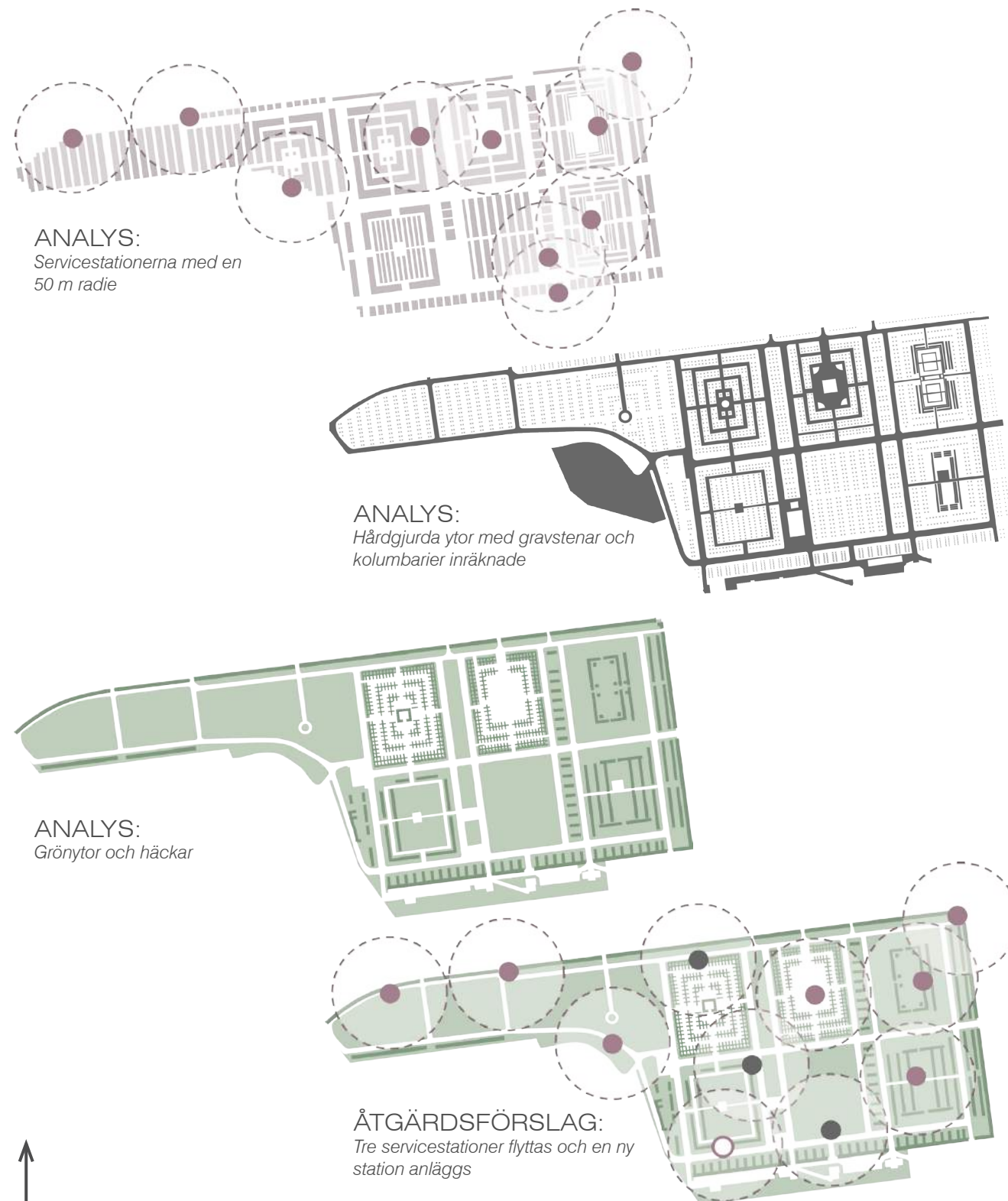
RESULTAT: GAMLA KYRKOGRÅRDEN

CHECKLISTA

- » Vilket är det längsta avståndet mellan grav och servicestation?
Gamla kyrkogårdens tio servicestationer är sporadiskt placerade över området. I den sydöstra delen står servicestationer relativt tätt medan det i centrala och västra delarna är längre avstånd mellan stationerna. I och med detta har några gravplatser ett avstånd på 75 till 120 meter till närmsta servicestation, vilket är en bit över det rekommenderade avstånd på 50 meter jag valt att utgå från.
- » Vilken grad av tillgänglighetsanpassning har servicestationerna?
Stationerna är plattlagda med små, 10x10 centimeter, munkstenar och vid många av servicestationerna ansluter inte markbeläggningen till den intilliggande vägen, utan nås via en rand av gräsmatta. Några stationer ligger även en decimeter över eller under den anslutande vägen, där nivåskillnaden tas upp av en smal gång eller gräs. Placeringen av servicestationernas olika verktyg är överlag inte optimerad och det bildas ibland snäva passager mellan dem. Vattenkannorna hänger genomgående på en höjd kring 0,8 meter, medan behållarna för plastvaser har sin öppning på höjder mellan 1,3 till 1,7 meter. Vattenposten har en gammaldags utformning i gjutjärn med en höjd på cirka 1,1 meter och en öppningsmekanism i form av en tryckknapp placerad på toppen. Sopkärnen är av grön plast och även de har en höjd på cirka 1,1 meter. Under ett av mina besök på kyrkogården fann jag att en stor del av sopkärnen hade blåst omkull då de var tomma. Att döma av Boverkets (BBR 3:113) och Svenssons (2013; s.43-53) rekommendationer för tillgänglighetsanpassning är det endast vattenkannorna som hänger på en god höjd.
- » Hur är orienteringen på kyrkogården, är det lätt att finna närmsta servicestation?
Efter att jag har besökt Gamla kyrkogården vid tre olika tillfällen finner jag att servicestationerna är relativt synliga och lätta att hitta. Flertalet stationer ligger längsmed de större asfalterade gångarna och övriga servicestationer ligger centralt inom kvarteren. I kyrkogårdens östra och centrala delar är flertalet servicestationer omgärdade av måbärshäckar i samma höjd som övriga häckar inom gravkvarteret, medan stationerna i västra delen saknar omgärdning och står fritt.
- » Hur samspelar servicestationernas utformning med begravningsplatsens arkitektoniska uttryck?
Servicestationernas utseende känns genomarbetat med dess svarta, grå och gröna element. Vattenpostens utformning och material samspelar väl med alla gjutjärnsräcken som omgärdar en stor del av kyrkogårdens 1800-talsgravar. Den gråa markbeläggningen tillsammans med de grå vattenkannorna och svarta ställningar för vattenkannor och plastvaser bryter av mot vattenposten och ger servicestationerna ett modernt uttryck. Servicestationernas gröna sopkärl är mycket iögonfallande och passar varken in med stationens övriga element eller kyrkogårdens arkitektur.

RESULTAT: GAMLA KYRKOGRÅRDEN

ANALYS

I min analys av Gamla kyrkogården har jag främst tittat på servicestationernas placering och vilka avstånd det är mellan grav och servicestation. Som tidigare nämnts framgår det att avstånden kan vara upp emot 75 till 120 meter, vilket främst förekommer i kyrkogårdens västra och centrala delar. Jag även tittat på kyrkogårdens hårdgjorda ytor, där jag valt att räkna in gravstenar för att få en bättre bild av förhållandet mellan hårdgjord yta och grönyta. Då gravstenarna är relativt glest placerade, med undantag för gravkapell och kolumbarier, anser jag att förhållandet mellan hårdgjort och grönytor är bra. Oregelbundet planterade prydnadsträd och städsegröna träd hjälper även till att mjuka upp gravradernas strikta mönster. I och med att sopkärlen hade blåst omkull under ett av mina besök på kyrkogården har jag också valt att titta på antalet häckar och deras placering. Analysen visar att det finns fler häckar i kyrkogårdens östra del än i den västra, vilket troligtvis är anledningen till att sopkärlen i den västra delen lättare blåser omkull.

ÅTGÄRDSFÖRSLAG

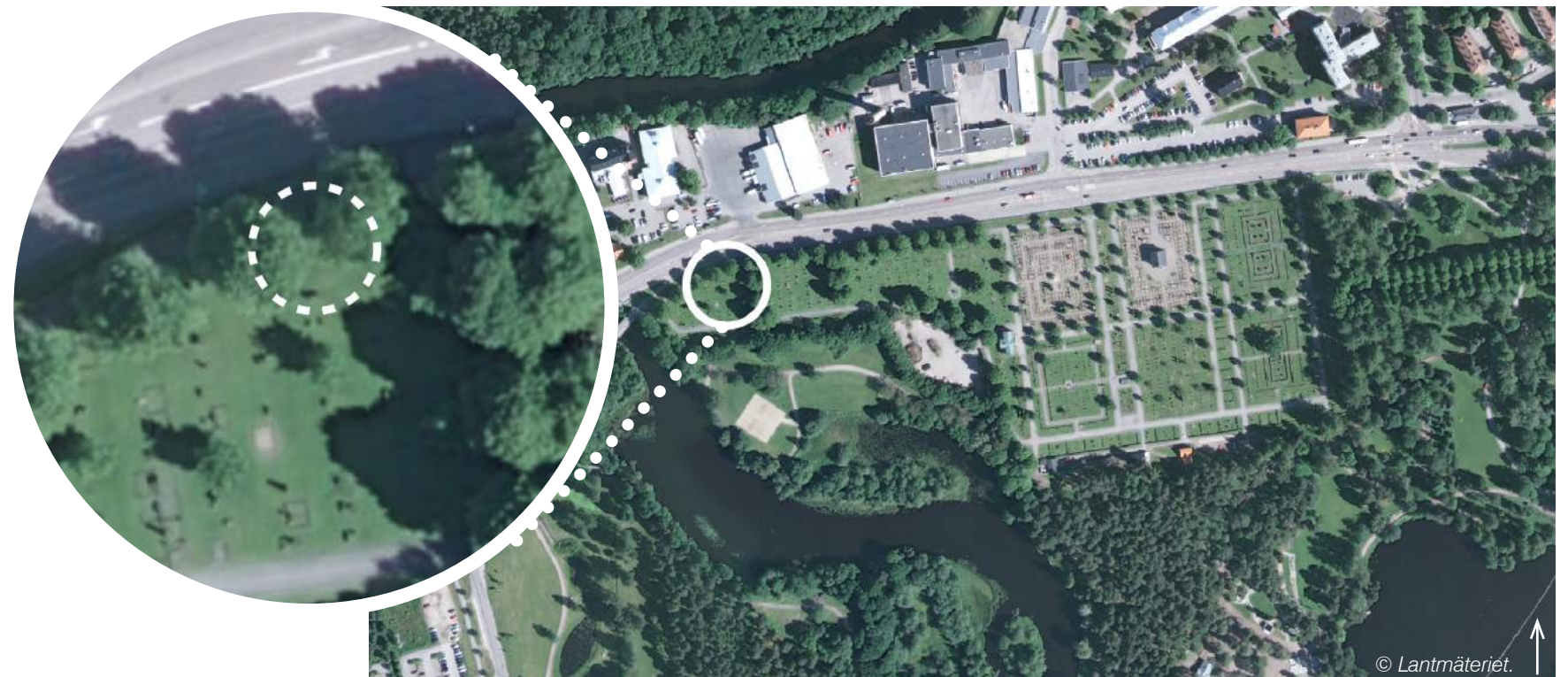
Genom min inventering och analys har jag funnit att de främsta problemen med Gamla kyrkogårdens servicestationer är deras spridning på kyrkogården och tillgängligheten. För att förbättra förutsättningarna för de gravrätter som har långt till närmsta servicestation har jag i åtgärdsförslaget valt att fokusera på stationernas placering. Mitt förslag är att tre av de befintliga servicestationerna i östra delen av kyrkogården flyttas för att täcka ett större område. Utöver detta föreslår jag även att en ny servicestation anläggs i kyrkogårdens sydligaste del. Trots denna flytt och nyanläggning hamnar inte alla gravplatser inom 50 meters radien till närmsta servicestation, men det blir en klar förbättring då det nya längsta avståndet mellan grav och servicestation hamnar på 60-75 meter.

RESULTAT: GAMLA KYRKOGÅRDEN

SERVICESTATIONEN

Den servicestation jag har valt att arbeta vidare med är en av de stationer i kyrkogårdens västra del där jag fann att sopkärnen hade blåst omkull. Servicestationen står idag fritt utan omgärning och placeringen intill Västra vägen leder till att stationens verktyg påverkas av vägsalt. Man kan bland annat tydligt se att färgen på behållaren för plastvaser har flagnat och att metallen under börjat rosta. Anders Winroth berättar att det vanligtvis står en lindhäck som skyddar mot vägen men att den tyvärr beskurits för hårt och nu har en höjd på cirka 40 centimeter. Servicestationen inte heller tillgänglighetsanpassad och ett av problemen är att markbeläggningen inte möter upp den intilliggande vägen. Istället har en glipa på cirka 10 centimeter av gräs bildas mellan vägen och servicestationens 50 centimeter breda passage. Den plattlaggda ytan relativt liten i förhållande till de element den rymmer, vilket leder till att ställningen för vattenkannor, behållaren för plastvaser och vattentappen bildar snäva passager.

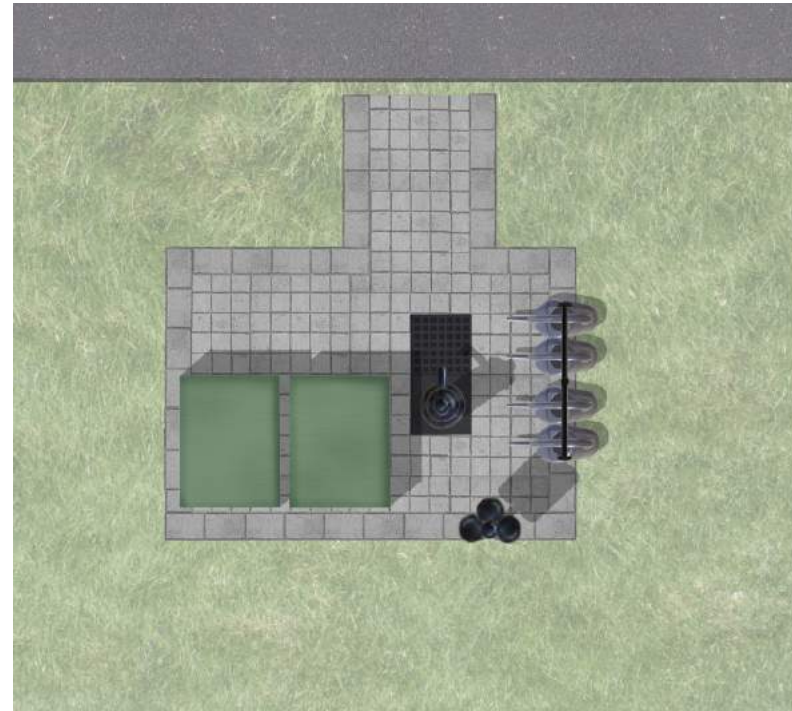

RESULTAT: GAMLA KYRKOGRÅRDEN

GESTALTNINGSFÖRSLAG

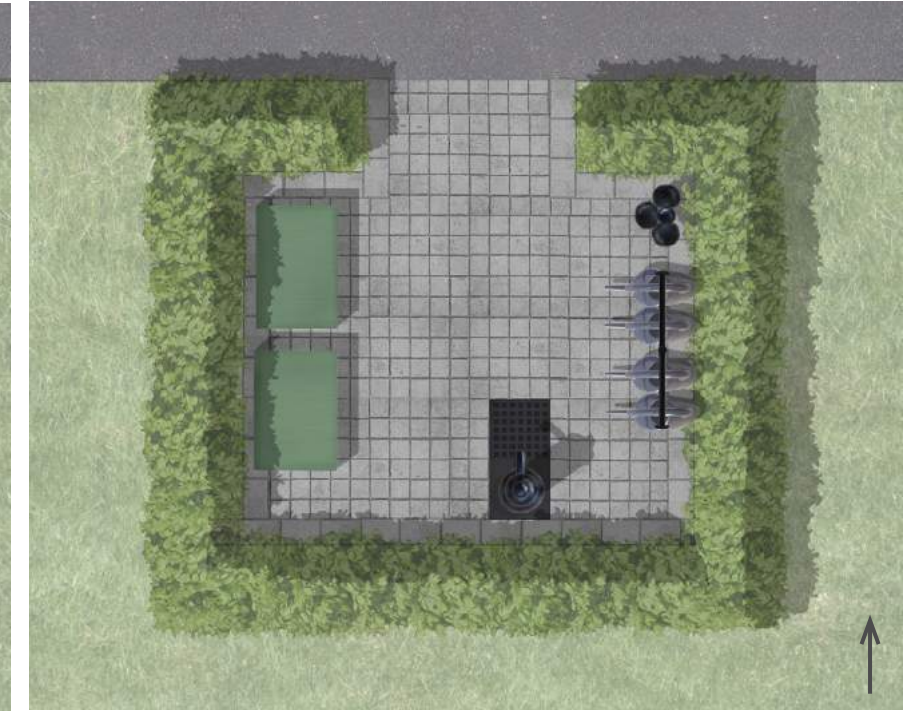
Mitt förslag bygger på att förbättra tillgängligheten på servicestationen och att omgärda stationen för att skydda dess verktyg mot vind och vägsalt. Detta görs genom att servicestationen vidgas mot den anslutande vägen och att den markbelagda ytan går från 1,5 x 2,1 meter till 1,9 x 2,3 meter för att bättre rymma servicestationens verktyg och ge svängrum för rullatorer och rullstolar. Stationens ställning för vattenkannor, vattentapp, behållare för plastvaser och sopkärl flyttas sedan runt för att skapa en fri yta i mitten. Behållaren för vaser som idag har sin öppning på cirka 1,5 meter sänks så att den hamnar på en höjd av 0,8 till 1,0 meter och sopkärnen byts ut mot en lägre variant i trä och metall som bättre samspelar med kyrkogårdens arkitektur. Servicestationen omgärdas slutligen med en avenbokshäck med en höjd på 1,0 till 1,2 meter. Valet av växtmaterial baseras främst på att jag vill använda något som åtminstone delvis behåller sina löv under vintern och jag anser att avenbokens gyllenbruna höst- och vinterfärg skulle vara en fin kontrast till lindarnas mörka stammar och servicestationens svarta och gråa verktyg.

BEFINTLIG UTFORMNING

Skala 1:40.

FÖRESLAGEN UTFORMNING

Skala 1:40.

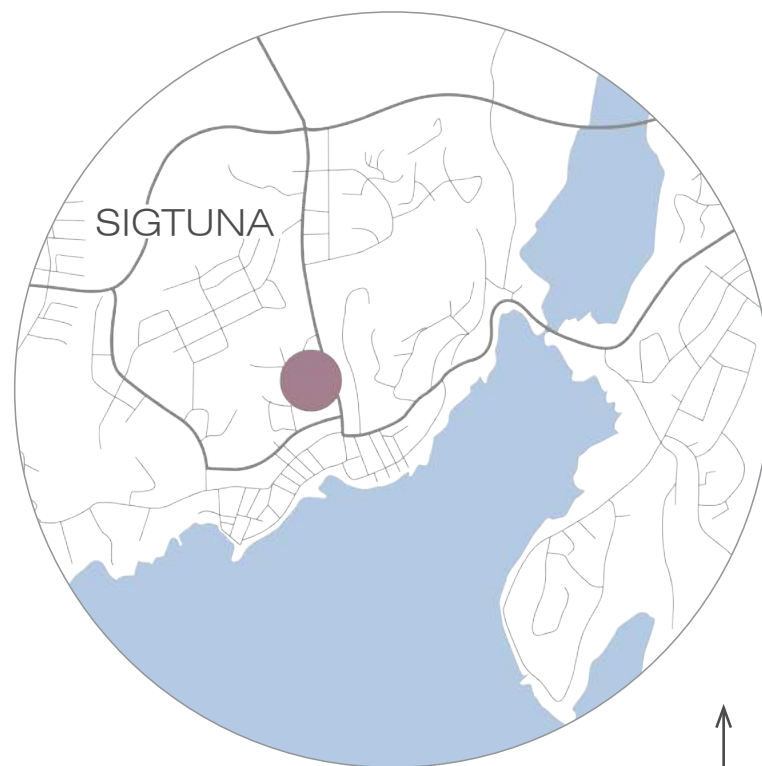

Sektionen visar gestaltningsförslaget i öst-västlig ritning. Skala 1:20.

Sektionen visar gestaltningsförslaget i nord-sydlig ritning med avenbokens bruna höst- och vinterfärg. Skala 1:20

RESULTAT: MARIAKYRKAN

Mariakyrkan ligger i Sigtuna som är en del av Stockholms län. Kyrkogården har en central placering i staden med utsikt över busstorget som är ortens kommunikationscentrum. Mariakyrkan färdigställdes år 1247 och är den äldsta byggnaden i bruk i Sigtuna (FSAG u.å.), det är dock inte känt vilket år den tillhörande kyrkogården anlades. Kyrkogården är relativt liten och har cirka 2000 gravrätter och en minneslund. Enligt Johan Pern, arbetsledare på kyrkogårdsförvaltningen, är kyrkogårdens besökare av varierande ålder och under sommaren besöks Mariakyrkan flitigt av turister. Utöver kyrkobyggnaden lockas turisterna även av Sankt Olofs kyrkoruin som står i kyrkogårdens västra del, berättar han. Enligt Pern finns det planer på att expandera kyrkogården men nya kvarter norrut och för några år sedan flyttade kyrkogårdsförvaltningen in i gamla brandstationen som ligger i anslutning till kyrkogården.

Ortofoto över Mariakyrkan med tillhörande kyrkogård i Sigtuna. © Lantmäteriet.

RESULTAT: MARIAKYRKAN

INVENTERING OCH ANALYS

Mariakyrkan är en relativt stor byggnad i rött tegel med svart tak som är centralt placerad på kyrkogården. Kyrkan omges av vida grösytor med ordnade gravkvarter och mot kyrkans huvudentré i väst står Sankt Olofs kyrkoruin. Tidigare var besökare tillåtna att gå in i ruinen, berättar Pern, men allt tillträde till ruinen nu är förbjudet på grund av rasrisk. Kyrkogården sluttar lätt mot söder och har raka, krattade grusgångar. Kring kyrkogårdens äldre delar löper en stenmur och i nordväst delar muren av mot de nordliga yngre gravkvarteren som ligger på en högre nivå. Växtmaterialet består främst av lind, ask, tuja, måbär och buxbom men det finns även ett antal kastanjeträd. Kyrkogårdens servicestationer erbjuder vattenkannor med några tillhörande kärror, vattentapp eller vattenkar, krattor, räfsor, små trädgårds-spadar, plastvaser och sopkärl.

Bilderna visar:

- » Mariakyrkan
- » S:t Olofs kyrkoruin
- » Minneslunden
- » Kyrkogårdens huvudentré

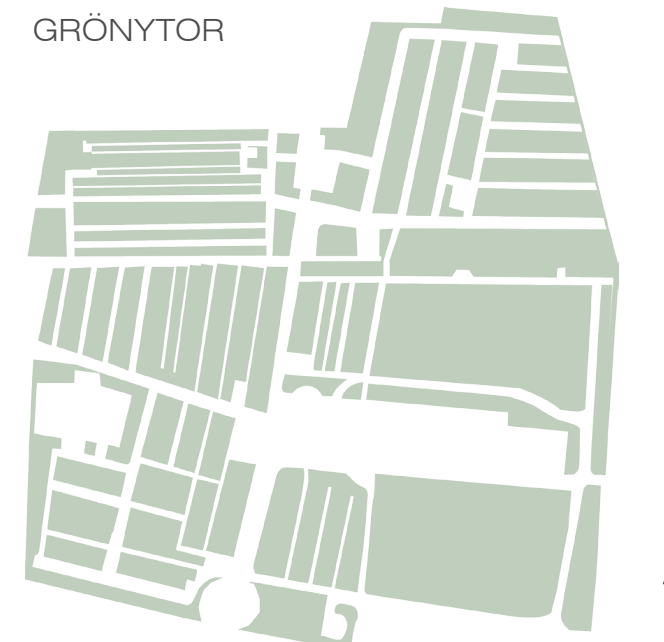
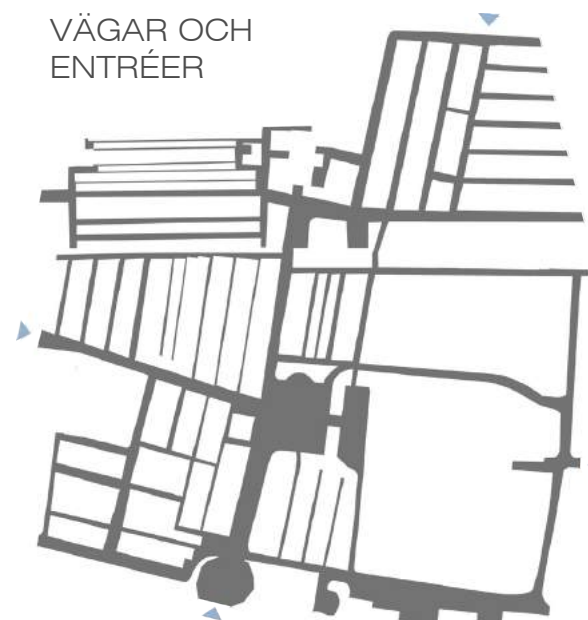
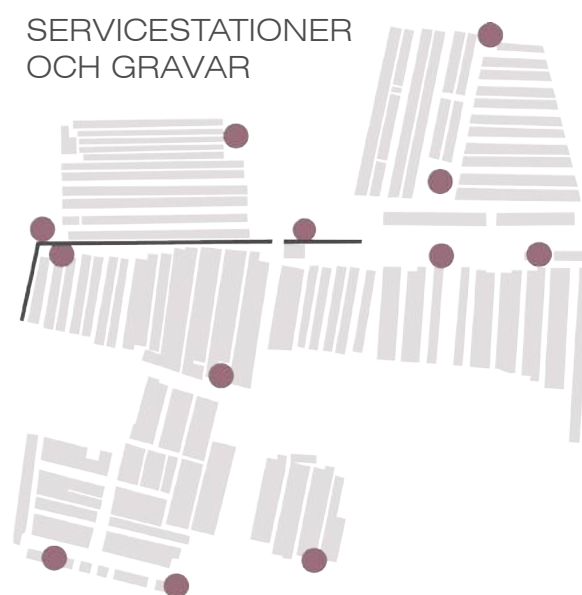
RESULTAT: MARIAKYRKAN

CHECKLISTA

- » Vilket är det längsta avståndet mellan grav och servicestation?
Kyrkogårdens tolv servicestationer är tätt placerade och i stort sett alla gravar ligger inom en 50 meters radie till närmsta servicestation. Stationerna har i stor utsträckning placerats i par i kyrkogårdens kvarter, där de står i varsin sida av kvarteret. Denna placering leder till att trycket från gravrättsinnehavarna fördelas mer jämnt mellan servicestationerna.
- » Vilken grad av tillgänglighetsanpassning har servicestationerna?
Servicestationerna varierar i storlek är överlag i behov av upprustning. Markmaterialet skiljer sig mellan servicestationerna och består av natursten med breda fogar i gräs, betongplattor eller ett tunt lager grus. Servicestationernas verktygsställningar är gjorda i stål med en skiftande höjd på 0.6 till 1.5 meter och håller vattenkannor, krattor och räfsor. Plastvaser och små trädgårds-spadar är istället placerade på lägre ställningar, cirka 0.5 meter höga, med decimeterlånga stål-pinnar. Enligt Johan Pern fungerar dessa små ställningar mycket bra då plastvaser och spadar lätt kan sköljas av med vattenslang vid behov. Sopsortering sker i två sopkärl med en höjd strax under 1 meter, ett i trä för brännbart material och ett runt kärl i plast för kompost. Fyra av de tolv servicestationerna är utrustade med vattenkar i betong och kalksten. Johan Pern berättar att dessa vattenkar inte används som det är tänkt, genom att vattenkannen sänks ned i karet, utan att besökarna istället väljer att fylla sin kanna direkt ut den vattenkran som är kopplad till det. På grund av detta och att det är svårt att hålla vattenkaren rena funderar Pern på att ta bort dem. Han berättar även att de har haft problem med frostsprängning av rören i och med att de

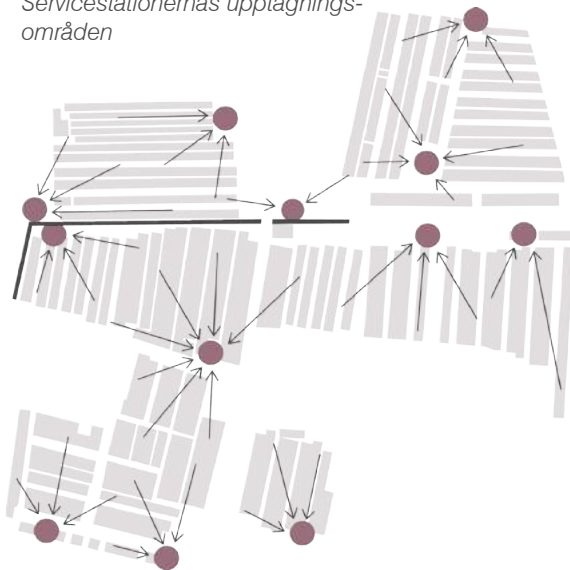
endast har sommarvatten. Till följd av det har de installerat temporära kranar i väntan på att grövre vattenledningar med uppvärmt vatten ska installeras. Eftersom många av servicestationerna har bristande markmaterial och en del av dem är mycket trånga kan de överlag inte klassas som tillgängliga.

- » Hur är orienteringen på kyrkogården, är det lätt att finna närmsta servicestation?
Servicestationerna är placerade längs kyrkogårdens större vägar och står antingen fritt eller är omgärdade av en tujahäck. Nästan alla stationer är vända mot det gravkvarter de tillhör och är därför relativt lätta att hitta. Undantaget är en liten servicestation med snäv öppning och tujahäck i samma höjd som övriga häckar på kyrkogården.
- » Hur samspelar servicestationernas utformning med begravningsplatsens arkitektoniska uttryck?
Stationernas varierade markmaterial och plastverktygens olika färger och modeller ger inte servicestationerna ett enhetligt uttryck och skär sig från kyrkogårdens övriga element. Verktygsställningar har en enkel, modern utformning och samspelar inte in i kyrkogårdens övergripande utseende. Vattenkarens utformning med betongsidor och kalkstenskant gör att de ser något förfallna ut och behöver rustas upp om de ska behållas. Det enda element jag anser samspelar väl med kyrkogårdens arkitektoniska uttryck är sopkärlen i trä.

RESULTAT: MARIAKYRKAN

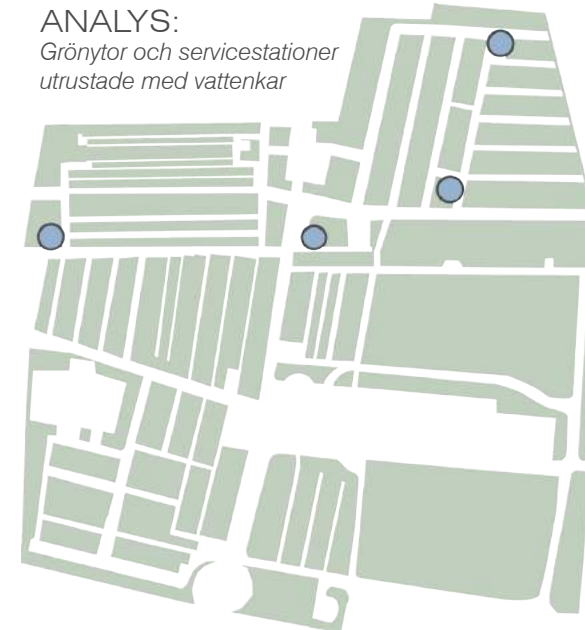
ANALYS:
Servicestationernas upptagnings-
områden

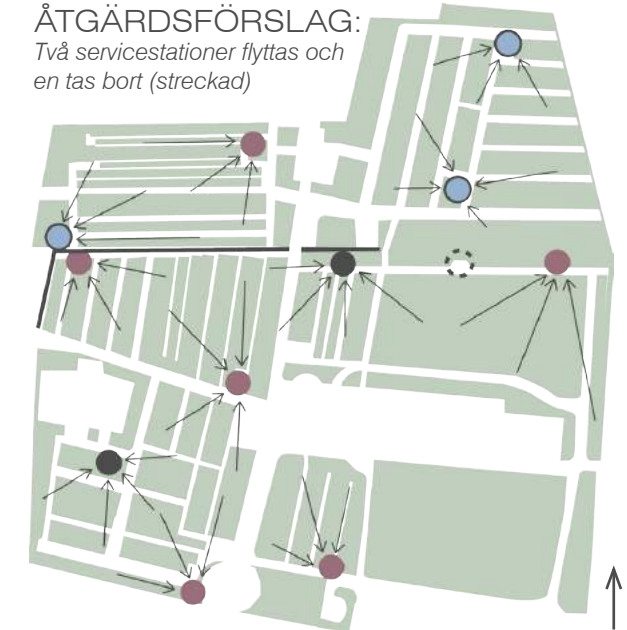
ANALYS:
Hårdgjorda ytor med grav-
stenar inräknade

ANALYS:
Grönytor och servicestationer
utrustade med vattenkar

ÅTGÄRDSFÖRSLAG:
Två servicestationer flyttas och
en tas bort (streckad)

ANALYS

I min analys har jag först studerat servicestationernas upptagningsområden och vilket tryck besökarna kan tänkas lägga på dem. Jag har även tittat på kyrkogårdens hårdgjorda ytor för att få en bättre bild av förhållandet mellan hårdgjord yta och grönyta, och finner att det är välbalanserat. Slutligen har jag tittat på placeringen av de fyra servicestationerna med vattenkar och fann att de ligger i kyrkogårdens norra delar, vilka med största sannolikhet är anlagda kring 1960-talet.

ÅTGÄRDSFÖRSLAG

Genom min analys har jag funnit att upptagningsområdet inte är jämnt fördelat mellan servicestationerna. En av kyrkogårdens centrala stationer verkar ha ett mycket stort upptagningsområde medan några andra stationer delar på relativt små områden. Detta är på grund av att kyrkogårdens norra del avgränsas med en stenmur och det därmed, enligt mig, är ett rimligt antagande att servicestationerna kan vara svåra att upptäcka på motsatt sida av muren. För att avlasta den centralt placerade servicesa-

tionen föreslår jag att två av kyrkogårdens tolv servicestationer flyttas och att en servicestation tas bort. Placeringen av de elva kvarvarande stationerna fördelar då trycket bättre mellan stationerna.

Bilderna visar hur servicestationerna kan se ut vid Mariakyrkan.

RESULTAT: MARIAKYRKAN

SERVICESTATIONEN

Den servicestation jag valt att arbeta vidare med är en av kyrkogårdens större stationer och har en central, öppen placering. Stationen är utrustad med ett vattenkar och är en av de två stationer som jag i mitt åtgärdsförslag föreslår ska flyttas. I mitt gestaltungsförslag tittar jag därför på hur stationen kan flyttas till motsatt sida av stenmuren och hur den kan utformas för att bättre samspela med kyrkogårdens arkitektur. Utöver att flytta och se över servicestationen väljer jag även att titta på hur man enkelt kan förbättra den öppna ytan vid vattenkaret som blir kvar. Under mitt möte med Johan Pern hade han som önskemål att jag även såg över vattenkaret då han funderar på att ta bort det.

Överblick av servicestationen.

Servicestationens vattenkar.

Bilden visar motsatt sida av muren, dit servicestationen flyttas.

RESULTAT: MARIAKYRKAN

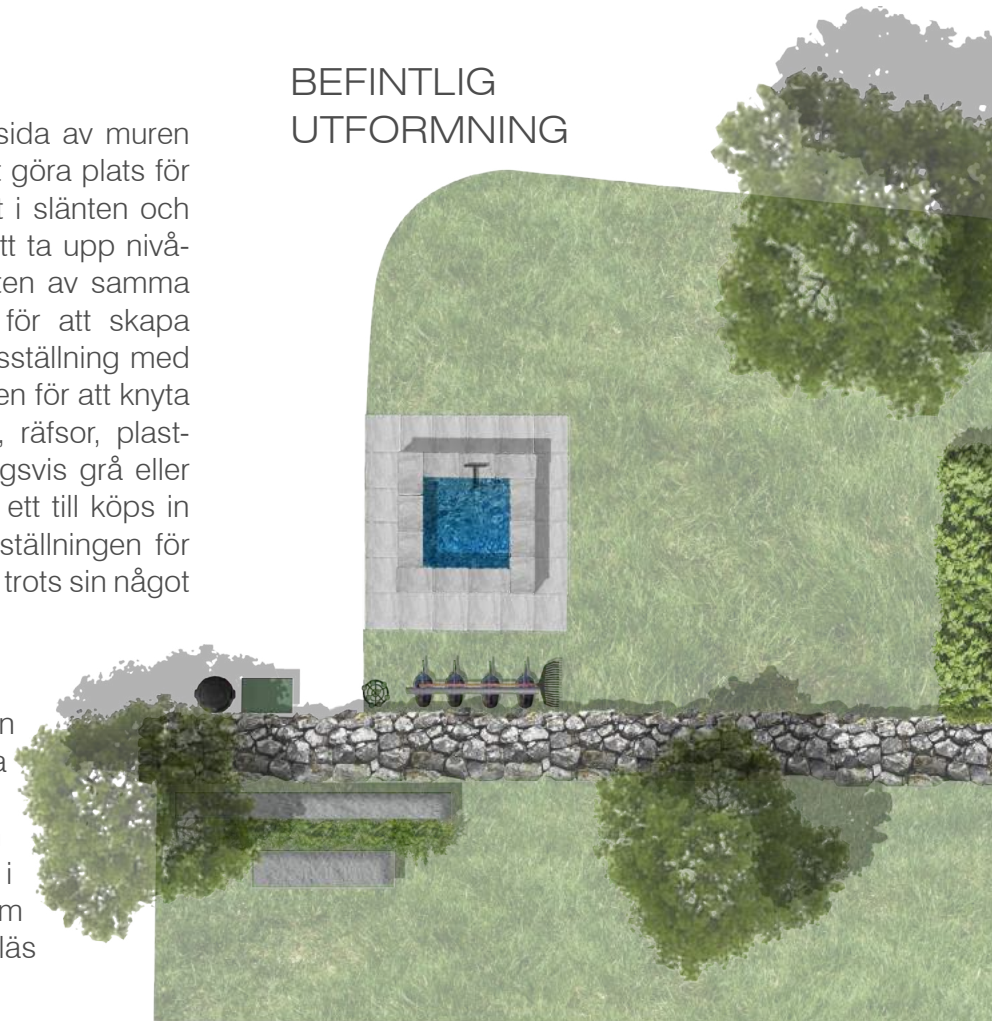
GESTALTNINGSFÖRSLAG

Servicestationen flyttas till en slänt på motsatt sida av muren där det idag står ett träd i låg vegetation. För att göra plats för stationen schaktas en yta på 3,0 x 2,1 meter ut i slänten och stödmurar i natursten byggs runt kanterna för att ta upp nivåskillnaden. Markbeläggningen utgörs av natursten av samma kvalitet som återfinns vid Mariakyrkans entré för att skapa enhetlighet på kyrkogården. En ny svart verktygsställning med en högsta höjd på 1,0 meter placeras på stationen för att knyta an till kyrkans svarta tak. Vattenkannor, krattor, räfsor, plastvaser och spadar i enhetlig färg köps in, förslagsvis grå eller gröna. Det befintliga sopkärlet i trä behålls och ett till köps in i samma modell. I och med att den befintliga ställningen för plastvaser fungerar väl enligt Pern behålls denna, trots sin något klumpiga utformning.

Fontän

Ytan som blir kvar med vattenkaret görs om till en sitt- och välkomstyta. Den centrala och öppna placeringen gör att utrymmet skulle fungera väl som en uppsamlingsplats. För att ta vara på den vackra utsikten mot kyrkan placeras en bänk i sydöstlig riktning. Vattenkaret behålls och görs om till en fontän där vattenkarets betongsidor kläs i granit.

BEFINTLIG UTFORMNING

Illustrationen visar servicestationens befintliga utformning. Skala 1:150.

FÖRESLAGEN UTFORMNING

Illustrationen visar gestaltungsforlaget for servicestationen, samt en indikativ utformning av den foreslagna samlingsplatsen. Skala 1:150.

Illustration av vattenkarets tilltänkta utformning som fontän.

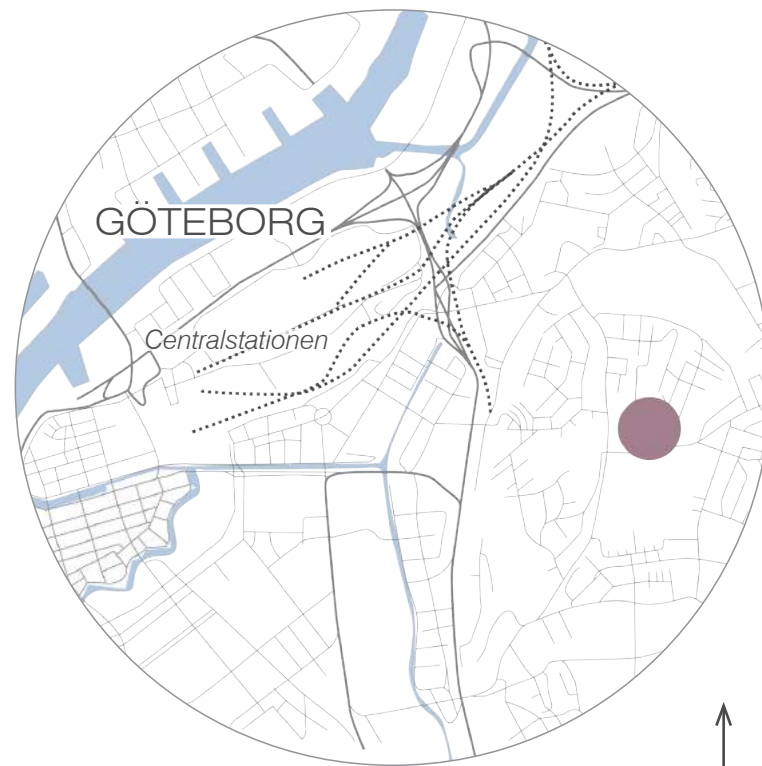

Sektionen visar gestaltungsforlaget i syd - nordlig riktning. Skala 1:40.

Sektionen visar gestaltungsforlaget i väst - östlig riktning. Skala 1:40.

RESULTAT: ÖRGRYTE NYA KYRKOGRÅRD

Örgryte Nya kyrkogård ligger i östra Göteborg i stadsdelen Lunden och invigdes år 1890. Kyrkogården har cirka 3900 gravar och huvudparten av dessa består av så kallade ramgravar, vilket innebär att hela gravytan har markerats med kantsten. Christer Blomgren och Jörgen Olsson, som arbetar på förvaltningen hos Svenska kyrkan i Göteborg, berättar att det tidigare låg ett begravningskapell på kyrkogården men att det idag bara finns administrationsbyggnader kvar. Enligt Blomgren och Olsson är kyrkogården relativt lugn och de flesta besökarna kommer för att de har en anhörig begravd på kyrkogården. Utöver det kan det ibland komma ungdomar som söker efter kända gravar i och med att det ligger en grundskola strax söder om kyrkogården, berättar de.

Ortofoto över Örgryte Nya kyrkogård i Göteborg. © Lantmäteriet.

RESULTAT: ÖRGRYTE NYA KYRKOGRÅRD

INVENTERING OCH ANALYS

Örgryte nya kyrkogård är kuperad och har en lummig kulle i den sydvästra delen. På kullen och i kring kyrkogårdens kantvegetation är gravarna mer naturliga och många av dem har liggande gravstenar. I övrigt är de flesta gravarna ramgravar fyllda med grus. Kyrkogårdens norra del ligger på en högre nivå och sluttar ned mot kyrkogårdens centrala delar. Alla vägar är asfalterade och biltrafik är tillåten på kyrkogårdens större vägar. Inom gravkvarteren ligger asfalten ofta ända in till gravarnas ramar och mellan gravarna är det för det mesta grusat. Nästan alla gravramar är gjorda i granit och på de upphöjda grusade ytorna som bildas väljer vissa att ha en liten plantering. I kyrkogårdens centrala delar består växtmaterialet främst av lind, en och hårt tuktade häckar av tuja och måbär, medan kantvegetationen består av blandskog med friväxande buskar av forsythia, rhododendron, stephanandra och spirea. På kyrkogårdens servicestationer tillhandahålls vattenkannor med tillhörande vattenpost eller vattenkar och sopkärl.

- Bilderna visar:
- » Utblick över kyrkogården
 - » Karta över kyrkogårdens servicestationer
 - » Kantvegetation
 - » Ramgravar
 - » Hårt tuktade häckar skiljer gravkvarteren åt

RESULTAT: ÖRGRYTE NYA KYRKOGRÅRD

CHECKLISTA

- » Vilket är det längsta avståndet mellan grav och servicestation?
Kyrkogårdens tolv servicestationer är relativt bra fördelade över kyrkogården och de flesta gravar ligger inom 50 meter till närmsta servicestation. Dock anser jag att en servicestation saknas på höjden i kyrkogårdens norra spets. Gravplatserna ligger upp till 80 meter från närmsta servicestation där, vilket kan kännas längre då man bär en fylld vattenkanna upp för backen.
- » Vilken grad av tillgänglighetsanpassning har servicestationerna?
Markmaterialet är överlag av dålig kvalitet på servicestationerna. Bland annat är flera stationer delvis upphöjda på betongblock, en servicestation står i djupt grus och på en annan har soptunnan placerats i ett upphöjt vattenkar i brist på utrymme. Vattenkannornas ställningar står ofta dåligt till och besökaren måste ibland sträcka sig in i snäva utrymmen för nå dem. Ställningarna har en höjd kring 1,2 meter, med något undantag där kannorna hänger 1,7 meter upp. Servicestationerna har två typer av vattentappar, den vanligaste består av en blottad vattenledning som fästs i enkel ställning i stål eller trä. Den andra är av samma modell som återfinns på Östra kyrkogården i grönmålat gjutjärn och förekommer bara vid en servicestation på kyrkogården. Några stationer är även utrustade med gamla vattenkar i kalksten som inte längre fylls med vatten. Tre servicestationer har mindre sopkärl i trä, i övrigt är sopkärlen gjorda i plast med en höjd på 1,1 meter och för att skilja på kompost och brännbart material använder de sig av ett grönt och ett grått kärl. Sammanfattningsvis anser jag att servicestationerna är i stort behov av upprustning och tillgänglighetsanpassning.
- » Hur är orienteringen på kyrkogården, är det lätt att finna närmsta servicestation?
Servicestationerna är främst placerade kring kyrkogårdens huvudstråk, i utkanten av gravkvarteren. Många av stationerna är delvis omgärdade av häckar och vända bort från gravkvarteren, vilket kan göra det svårt att upptäcka dem då man står mitt i kvarteret. För att öka orienteringen på kyrkogården har kyrkogårdsförvaltningen satt upp en karta centralt på kyrkogården längs huvudstråket. Kartan visar var servicestationerna är placerade och vilka av dem som har vintervatten.
- » Hur samspelar servicestationernas utformning med begravningsplatsens arkitektoniska uttryck?
Kyrkogårdens centrala delar går övervägande i grå och rosaröda toner från asfalt, grus och gravarnas natursten. Kantzonerna och den sydvästra kullen är istället frodiga och har ett flertal prydnadsträd och buskar. Jag tror att kyrkogården har förlorat en stor del av dess ursprungliga arkitektoniska uttryck i samband med att kyrkogårdens vägar asfalterats. Enligt Blomgren och Olsson hade vägarna ett tjockt lager av krattat grus innan de asfalterades. De berättar även att häckarna i de centrala delarna har blivit smalare med åren då förvaltningen tuktar dem hårt för att hålla dem lättskötta och inte låta dem växa för nära inpå gravstenarna. Servicestationernas gamla vattenkar tillsammans med ramgravarna är troligen de bäst bevarade detaljerna från kyrkogårdens ursprungliga utformning, men i sin helhet anser jag inte att servicestationerna varken samspelar med eller förhöjer kyrkogårdens arkitektoniska uttryck.

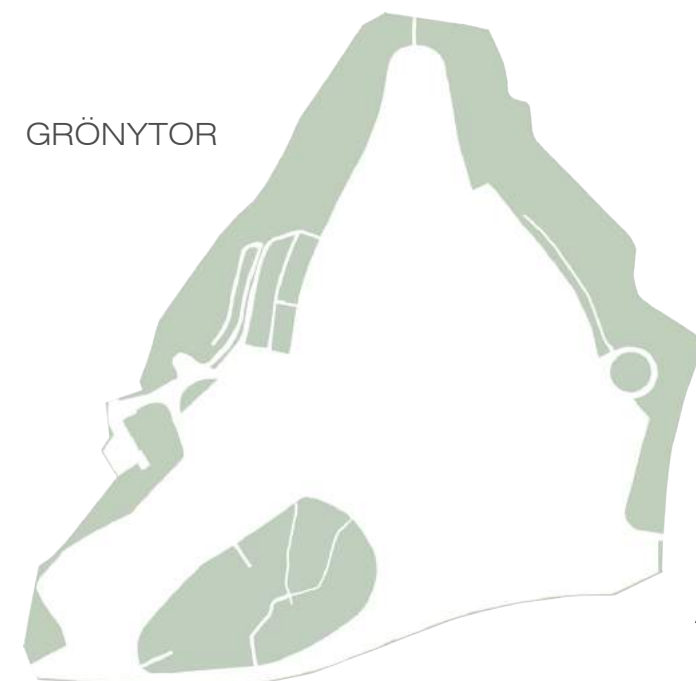
SERVICESTATIONER
OCH GRAVAR

VÄGAR OCH
ENTRÉER

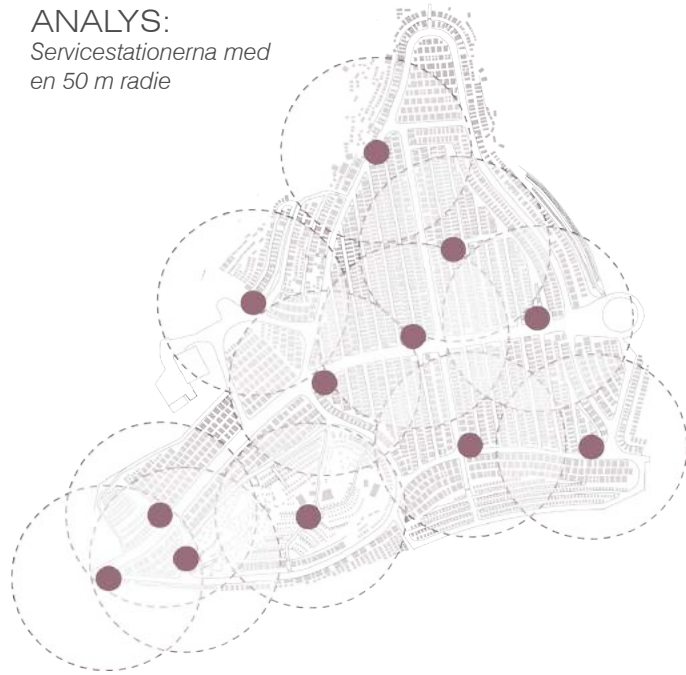

GRÖNYTOR

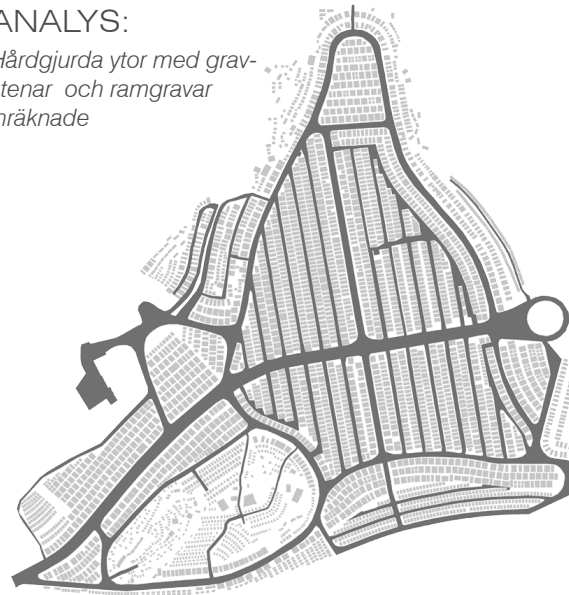

RESULTAT: ÖRGRYTE NYA KYRKOGRÅRD

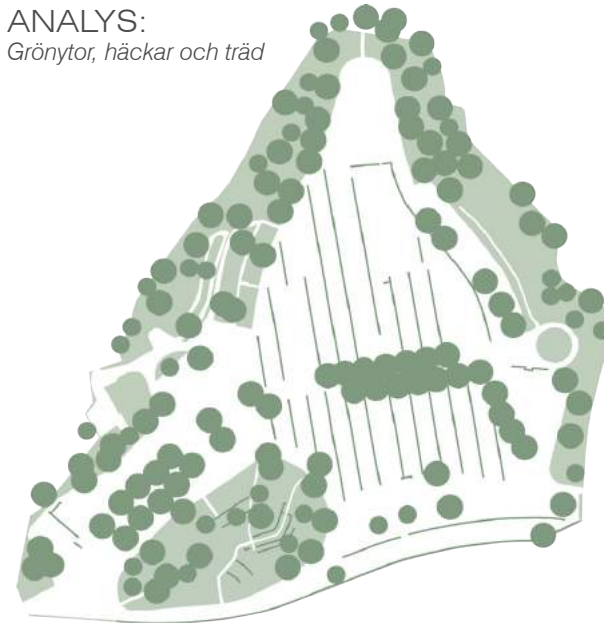
ANALYS:
Servicestationerna med
en 50 m radie

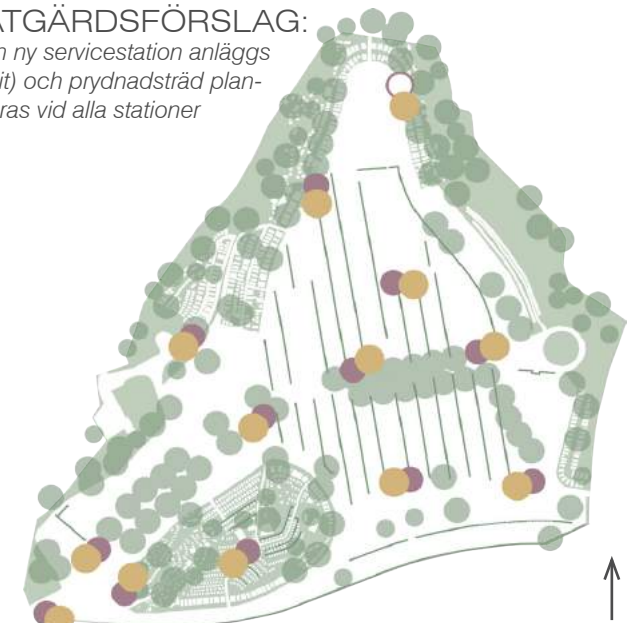
ANALYS:
Hårdgjorda ytor med grav-
stenar och ramgravar
inräknade

ANALYS:
Grönytor, häckar och träd

ÅTGÄRDSFÖRSLAG:
En ny servicestation anläggs
(vit) och prydnadsträd plan-
teras vid alla stationer

ANALYS

I min analys tittade jag först på längsta avstånd mellan grav och servicestation. Därefter studerade jag kyrkogårdens hårdgjorda ytor, gravstenar och ramgravar inräknade, för att få en bättre bild av hur stor del av de centrala gravkvarteren som består av natursten och asfalt. Jag fann då att en väldigt stor del av dessa kvarter utgörs av hårdgjord yta och även mellan flertalet gravar ligger asfalt eller grus. Slutligen tittade jag på hur kyrkogårdens träd och häckar är placerade och fick på så vis en övergripande bild av förhållandet mellan hårdgjorda ytor och grönytor.

ÅTGÄRDSFÖRSLAG

Jag föreslår att en ny servicestation anläggs i kyrkogårdens norra spets. På så vis hoppas jag underlätta för de gravrättsinnehavare som idag behöver bära vattenkannor upp till 80 meter i uppförsbacke. Utöver detta föreslår jag även att kyrkogårdens servicestationer förses med ett prydnadsträd var för att förbättra orienteringen och samtidigt tillföra grönska till kyrkogårdens centrala delar. För att få ett enhetligt uttryck används

endast en art av prydnadsträd. Min förhoppning är att den oregelbundna planteringen av prydnadsträd ska mjuka upp kyrkogårdens något hårda och strikta karaktär samtidigt som besökaren får en överblick och enkelt kan avgöra var närmsta servicestation ligger.

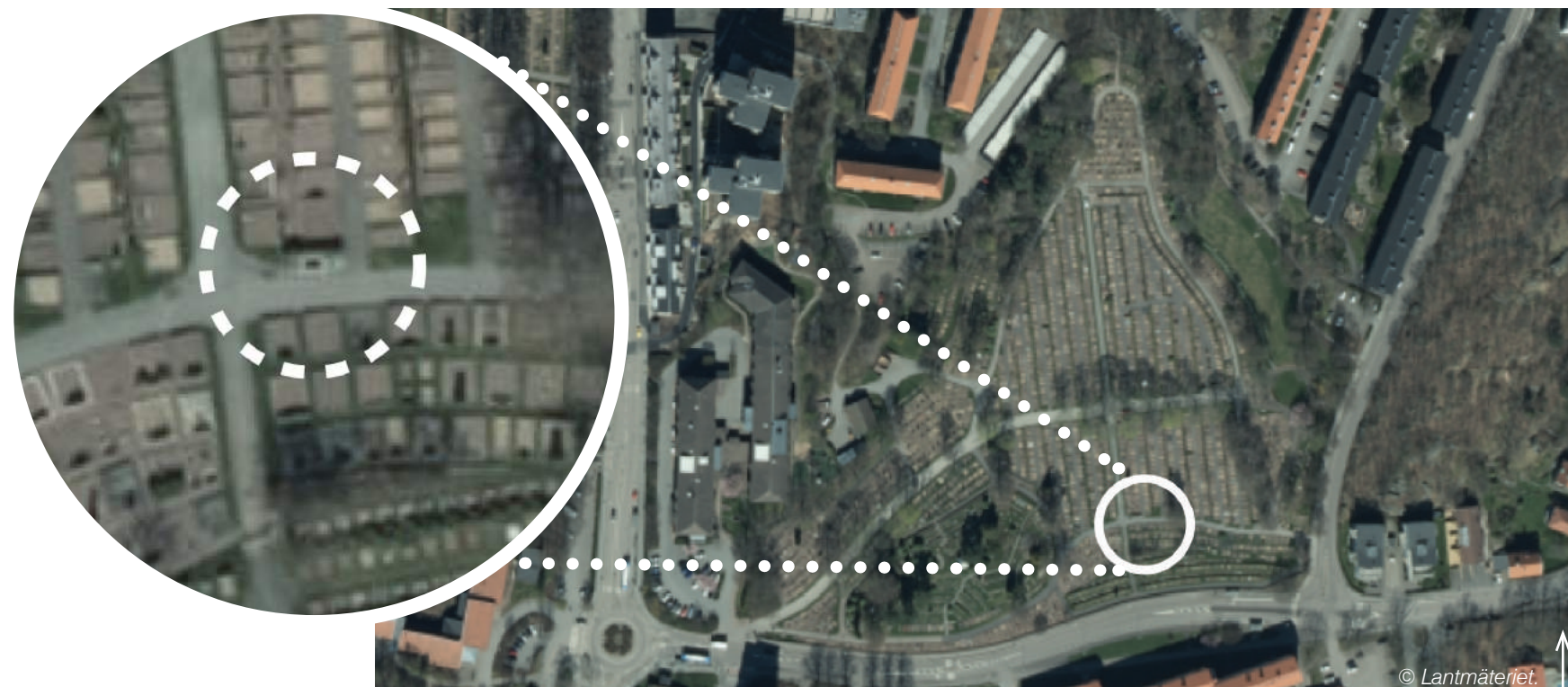

Bilderna visar hur servicestationerna kan se ut på Örgryte Nya kyrkogård.

RESULTAT: ÖRGRYTE NYA KYRKOGRÅRD

SERVICESTATIONEN

Den servicestation jag har valt att arbeta vidare med ligger kyrkogårdens södra del och har främst problem med tillgängligheten. Stationens verktyg står tätt och ett vattenkar i kalksten och betong tar upp en stor del av ytan. Den anslutande vägen sluttar lätt väster ut och på grund av detta bildas en nivåskillnad på cirka 10 centimeter mellan betongplattan som vattenkaret och ställningen för vattenkannor står på. Precis som övriga vattenkar på kyrkogården står servicestationens vattenkar tomt året runt och förvaltningen har valt att borra ett litet hål i botten för att möjliggöra avrinning. Besökare fyller sina vattenkannor genom att ställa ned dem på en liten avsats i vattenkaret och använder sedan vattenkarets tillhörande kran. Servicestationen är delvis omgärdad av en hårt tuktad tujahäck och intill häckens västra sida finns en liten gräsyta där ett gammalt elskåp står. Häcken och gräsytan har ramats in av kantsten i granit och de två sopkärlen i plast har placerats på två stora plattor i mörk natursten.

RESULTAT: ÖRGRYTE NYA KYRKOGRÅRD

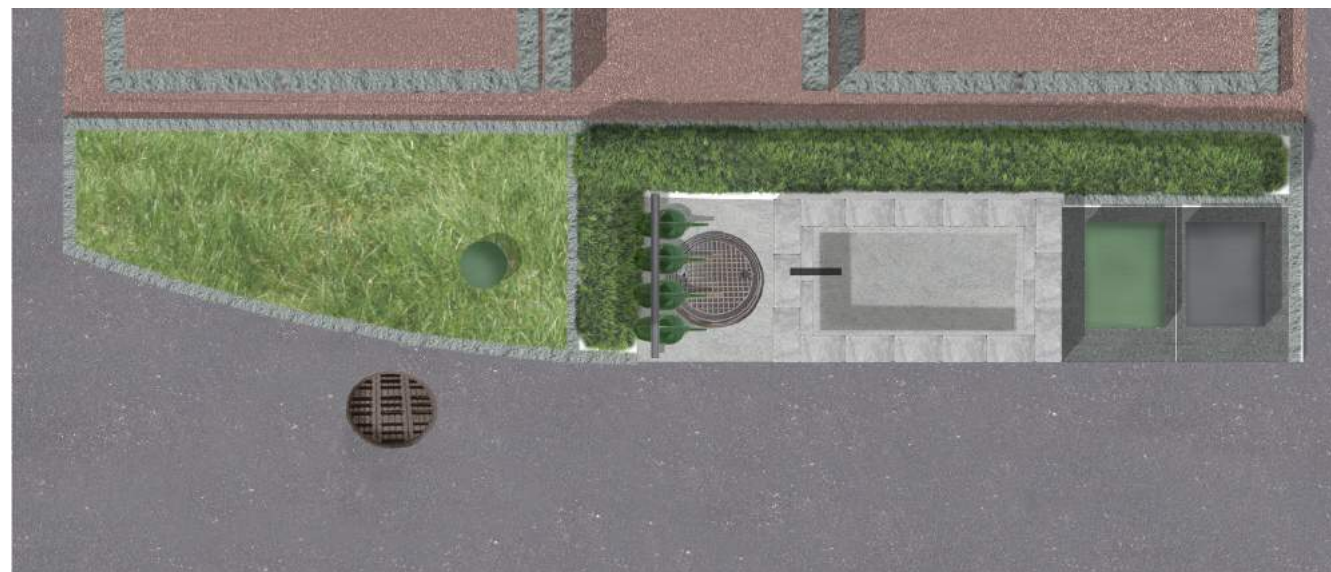
GESTALTNINGSFÖRSLAG

För att bättre rymma vattenkannornas ställning breddas ytan de står på med 0,5 meter mot gräsytan i väst. Betongplattan som ställningen idag står på tas bort och det brunnslöck som ligger där sänks till den anslutande vägens höjd. Både på den nya ytan som bildas och motsatt sida av vattenkaret läggs ljusa granitplattor för att bryta av mot den asfalterade vägen. En låg vattenpost med fotpedal placeras på den nya ytan och tujahäcken förlängs med 0,3 m i väst för att bryta av mot gravkvarteret bakom. Ett prydnadsträd planteras på den kvarvarande gräsytan och det gamla elskåpet byts ut mot en modernare, mer diskret variant som placeras i eller intill tujahäcken. För att ge ett mjukare intryck byts de två sopkärlen i plast ut till den mindre varianten i trä som återfinns vid några andra servicestationer på kyrkogården. Ställningen för vattenkannor flyttas och ställs mot vattenkarets västra sida. På ställningen fästs sedan en behållare för plastvaser då jag under mitt besök fann att det finns ett behov av utlåning av platsvaser. Slutligen görs vattenkaret om till en perennbädd då inte längre fyller sin funktion.

Sektionen visar gestaltningsförslaget i väst-östlig riktning. Skala 1:40.

BEFINTLIG UTFORMNING

Illustrationen visar den befintliga utformningen av servicestationen i Sigtuna. Skala 1:50.

FÖRESLAGEN UTFORMNING

Illustrationen visar gestaltningsförslaget för servicestationen i Sigtuna. Skala 1:50.

DISKUSSION

Assistens Kirkegård, København

DISKUSSION

FRÅGESTÄLLNING

Genom mitt arbete har jag försökt att besvara arbetets två huvudfrågor och jag anser att mitt examensarbete är en god grund som visar på vilken riktning man bör gå i utformningen av begravningsplatsens servicestationer.

Hur kan servicestationer på begravningsplatser utformas för att optimera funktion, tillgänglighet och användarvänlighet?

För att skapa välfungerande servicestationer tror jag att det är viktigt att man först tittar på vilka förutsättningar begravningsplatsen har. Med begravningsplatsens förutsättningar som grund och en överblick av antal gravplatser och deras placering, samt god förståelse för besökarnas naturliga rörelsemönster kan man sedan se vilka behov som finns och därmed hur servicestationerna bör placeras på begravningsplatsen. Man får även en bild av vilka verktyg som bör tillhandahållas och hur stationen ska utformas för vara lätt att hitta. Genom att titta på befintlig vegetation och vindens rörelse kan man även undvika situationer som den på Gamla kyrkogården i Gävle där soptunnorna blåser omkull då de är tomma. För att tillgänglighetsanpassa servicestationerna är det bra att utgå från Boverkets föreskrifter och allmänna råd.

Hur kan man genom utformning och materialval skapa en funktionell och estetiskt tilltalande servicestation som kan anpassas till och förstärka begravningsplatsens arkitektoniska värden?

I min gestaltning har jag både försökt anpassa servicestationen till kyrkogårdens arkitektoniska kvaliteter och förstärka dess värden. På Gamla kyrkogården och Mariakyrkan arbetade jag för att förbättra servicestationen och använda mig av material som samspelade eller kontrasterade kyrkogårdens detaljer och på så vis förstärkte kyrkogårdens upplevelse och estetik. På Örgryte Nya kyrkogård ville jag istället bryta ut från den utform-

ning kyrkogården fått med åren på grund av tillgänglighetsanpassning utan en tydlig förståelse för begravningsplatsen som helhet. Genom att tillföra en del av den grönska jag anser att Örgryte nya kyrkogårds centrala gravkvarter behöver hoppas jag att kyrkogårdens arkitektoniska värden förstärks och förbättras.

GESTALTNING

För att skapa ett välfungerande system av servicestationer på begravningsplatsen tror jag att det är viktigt att man undersöker alla servicestationer närmare för att hitta de övergripande åtgärder som kan förbättra stationernas utseende och kvaliteter. I och med att jag endast tog fram gestaltungs-förslag för en servicestation per kyrkogård är det svårt att säga hur applicerbara åtgärderna är på de övriga stationerna hur väl de skulle fungera i helhet.

CHECKLISTA

Den checklista jag tog fram under arbetets gång fungerade väl för mitt ändamål. Jag tror att listans fyra frågor är en god grund men att de behöver genomarbetas ytterligare för att bli mer begripliga och lättanvända om någon utomstående ska använda dem.

TILLGÄNGLIGHETSANPASSNING

Som jag tidigare nämnt tror jag att det är bra att utgå från Boverkets föreskrifter och allmänna råd rörande tillgänglighetsanpassning, men som Boverket själva säger i sin författningssamling (BFS, 2011) är det viktigt att ta hänsyn till landskapsbilden samt till natur- och kulturvärdena på platsen. Då man arbetar för en förbättrad arbetsmiljö inom skötseln av begravningsplatser och vill tillgänglighetsanpassa alla ytor anser jag att det är viktigt att man söker nya lösningar och ibland kanske nöjer sig med en kompromiss där kultur, estetik, bekvämlighet och tillgänglighet möts.

LANDSKAPSARKITEKTENS ROLL

Berthåga kyrkogård i Uppsala är den enda begravningsplats jag besökt under arbetet där jag fått bekräftat att en arkitekt har varit med och utformat servicestationerna. Att en arkitekt varit med i utformningen anser jag är tydligt i stationernas placering och anpassning till landskapet. Landskapsarkitekten har de verktyg som krävs för att arbeta i olika skalor och analysera platsen som helhet för att på så vis skapa en harmonisk och sammanhållen utformning. Även om gestaltning av begravningsplatser inte längre är lika prestigefyllda uppdrag, som Klintborg Ahlklo (2001; s.21) menar, är det fortfarande en relativt vanlig uppgift för landskapsarkitekten. Jag tycker att det är viktigt att man under ett sådant uppdrag som ansvarig landskapsarkitekt lägger tid på att anpassa och utforma servicestationerna själv. Då man lämnar utformningen av servicestationerna till förvaltningen eller någon utomstående är det inte säkert att de kommer att samspela med kyrkogårdens arkitektur.

REFERENSLISTA

TRYCKTA KÄLLOR

- Berglund, I. (1994). *Kyrkogårdens meditativa rum besöket, upplevelsen, gestaltningen*. Stockholm: Verbum Förlag AB.
- Borring, K. (2009). *Tillgängligheten på kyrkogårdar för rörelsehindrade*. Alnarp: Sveriges Lantbruksuniversitet. (Självständigt arbete på landskapsingenjörsprogrammet)
- Francis, D., Keller, L. & Neophytou, G. (2005). *The Secret Cemetery*. Oxford: Berg Publishers.
- Handikappkommittén (2010). *Samhälle för alla*. Västra Götalandsregionen.
- Johansson, M. & Küller, M. (2005). *Svensk miljöpsykologi*. Lund: Studentlitteratur.
- Johnsson, C. (2006) *Askgravlund – ett nytt gravskick*. Alnarp: Sveriges Lantbruksuniversitet. (Examensarbete inom Landskapsingenjörsprogrammet.)
- Månsson, K (2002). *Bygg för alla*. Andra utgåvan. Stockholm: AB Svensk Byggtjänst.
- Nord, M. L. (2010a) *Checklista; Tillgänglighetsbesiktningar, Enkelt avhjälpta hinder*. Rapport. Svenska kyrkan i Göteborg. Reviderad 2011
- Nord, M. L. (2010b) *Tillgänglighetsbesiktning av Göteborgs kyrkogårdar*. Sammanställning av rapporter. Svenska kyrkan i Göteborg. Reviderad: 2010 och 2011.
- Sandell, A. (2010). *Kyrkogården –plats för de döda, kraft åt de levande*. Tidskrift: GRÖNA FAKTA 3/2010. Movium, Sveriges Lantbruksuniversitet.
- SKA: Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation (2009). *Handbok för begravningsverksamhet 2009*. Stockholm, Svenska kyrkans församlingsförbund.
- SKA: Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation (2013). *Handbok för begravningsverksamhet 2013*. Stockholm, Svenska kyrkans församlingsförbund.
- SKF: Svenska kyrkans församlingsförbund (2003). *Förbunds INFO nr.23/2003*. Stockholm.
- Svensson, E. (2012). *Bygg ikapp –För ökad tillgänglighet och användbarhet för personer med funktionsnedsättning*. Stockholm: AB Svensk byggtjänst.
- Wijk, H. et.al. (2004). *Goda miljöer och aktiviteter för äldre*. Lund: Studentlitteratur.
- Worpole, K. (2003). *Last landscapes –The architecture of the*

cemetery in the west. London: Reaktion Books Ltd.

Klintborg Ahlklo, Å. (2001). *Mellan trädkrans och och minneslund -Svensk kyrkogårdsarkitektur i utveckling 1940-1990*. Borås: Centraltryckeriet.

ELEKTRONISKA KÄLLOR

- BBR, Boverkets byggregler. *Avsnitt 3: Tillgänglighet, bostads-utformning, rumshöjd och driftutrymmen*. [2015-04-15]
- BFS (2011). *Boverkets författningssamling, BSF 2011:5, ALM 2*. Tillgänglig: <https://rinfo.boverket.se/ALM%5CPDF%5CBFS2011-5-ALM2.pdf> [2015-06-15]
- FSAG: Föreningen Stockholms Auktoriserade Guider (u.å.). *Guideturer; Sigtuna*. Tillgänglig: <http://www.guidestockholm.com/sv/Foerslag-guidade-turer-i-Stockholm/Sigtuna> [2015-04-27]
- Svenska kyrkan (u.å.). Om gravrätt. Tillgänglig: <http://www.svenskakyrkan.se/troochandlighet/om-gravratt> [2015-03-22]
- Svenska kyrkan (u.å.b). Kyrkor i Sigtuna församling. Tillgänglig: <http://svenskakyrkan.se/sigtuna/kyrkor> [2015-04-15]

MUNTliga KÄLLOR

- Anders Winroth, ställföreträdande kyrkogårdschef inom Svenska kyrkan i Gävle. Telefonsamtal den 13 april 2015, möte den 20 april 2015.
- Christer Blomgren, områdeschef för Östra kyrkogården inom Svenska kyrkan i Göteborg. Möte den 22 april 2015.
- Johan Pern, kyrkoherde i Sigtuna församling, Svenska

kyrkan. Telefonsamtal den 14 april 2015, möte den 17 april 2015.

Karin Gunnarsson, kyrkogårdsingenjör på Halmstads kyrkogårdsförvaltning. Telefonsamtal den 25 februari 2015.

KARTOR

- Lantmäteriet. *Gamla kyrkogården, Gävle*: http://kso.lantmateriet.se/?e=615567&n=6728388&z=12&profile=default_orto_noauth
- Lantmäteriet. *Mariakyrkan, Sigtuna*: http://kso.lantmateriet.se/?e=653600&n=6612047&z=12&profile=default_orto_noauth
- Lantmäteriet. *Örgryte nya kyrkogård, Göteborg*: http://kso2.lantmateriet.se/?e=321929&n=6400257&z=12&profile=default_orto_noauth